

Knežev dvor, Divona i javna arhitektura grada Duborvnika u 15. i 16. stoljeću

Čelica Vlahutin, Karmen

Undergraduate thesis / Završni rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:347915>

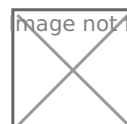
Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
SVEUČILIŠTE U RIJECI
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Završni rad

**Knežev dvor, Divona i javna arhitektura grada Dubrovnika u
15. i 16. stoljeću**

Studentica: Karmen Čelica Vlahutin

Godina: 3.

Studijska grupa: povijest umjetnosti/njjk

Mentor: dr.sc. Marijan Bradanović

Rijeka, srpanj 2015

Sadržaj

Uvod	3
Sažetak	4
1. Razvoj grada Dubrovnika	5
1.1. Srednjovjekovni Dubrovnik	5
1.2. Dubrovnik u 15. i 16. stoljeću	7
1.3. Izgradnja općinskih kuća u srednjovjekovnom Dubrovniku.....	8
2. Urbanistički elementi dubrovačke industrije.....	9
2.1. Suknarska industrija	9
2.2. Izgradnja vodovoda.....	11
3. Graditelji i kipari 15. i 16. stoljeća u Dubrovniku.....	14
3.1. Klesarske radionice i domaći graditelji	15
3.2. Strani graditelji u Dubrovniku	16
4. Dubrovačka javna arhitektura u 15. i 16. stoljeću.....	18
4.1. Knežev dvor.....	19
4.1.1. Obnova Dvora od 1435. do 1443. godine.....	20
4.1.2. Onofrijevi projekt za Knežev dvor.....	21
4.1.3. Obnova od 1444. do 1463. godine.....	22
4.1.4. Obnova nakon 1463. godine.....	23
4.1.5. Posebnost stila Kneževog dvora.....	23
4.2. Divona.....	24
4.3. Palača Sandalja Hranića.....	25
4.3.1. Položaj Palače.....	26
4.3.2. Arhitektura Sandaljeve palače.....	26
4.3.3. Unutrašnjost Palače.....	28
4.3.4. Funkcija Palače.....	29

4.4. Gradski zvonik.....	30
4.4.1. Kipovi <i>Zelenci</i>	31
4.5. Orlandov stup.....	33
4.6. Utilitarne građevine.....	34
4.6.1. Paskoje Miličević.....	36
4.6.2. Lukobran Kaše.....	37
4.6.3. Ostala djela.....	37
5. Zaključak.....	39
6. Prilozi.....	40
7. Popis reprodukcija.....	50
8. Popis literature.....	52

Uvod

Razvoj grada Dubrovnika, posebice razvoj javne arhitekture, probudio je interes za teorijsko istraživanje ovog područja. Ponajviše sam se zainteresirala za pojam grada Dubrovnika kao općeg fenomena, a onda i za razvoj njegove infrastrukture te javne arhitekture tijekom 15. i 16. stoljeća što je ujedno i tema ovoga završnog rada.

Rad započinje opisom razvoja infrastrukture srednjovjekovnoga Dubrovnika i Dubrovačke Republike, a poseban je naglasak stavljen na problematiku dovodenja vode, gradnju česmi i razvoj suknarstva. Potom slijedi dio posvećen lokalnim i stranim majstorima koji su dali svoj doprinos razvoju grada, dok su u posljednjem dijelu zasebno obrađene građevine od velikog značaja za grad: *Knežev dvor*, palača *Divona*, palača *Sandalja Hranića* te utilitarne građevine gdje se rad koncentrira na djelovanje graditelja Paskoja Miličevića i izgradnju lukobrana Kaše.

Bitno je navesti da je naglasak rada na komunalnoj i lučkoj infrastrukturi te na javnoj arhitekturi, te je zbog opsežnosti problematike izuzeta opsežnija analiza gradskih fortifikacija.

Sažetak

Visok stupanj urbanističkog razvoja i javne arhitekture grada Dubrovnika osobito je bio izražen tijekom 15. i 16. stoljeća. Svoj zenit grad je tada dosegnuo ne samo kao središte trgovine, pomorstva, zanatstva i industrije, već i kao središte kulture i umjetnosti. Mnogi domaći i strani graditelji radili su na reprezentativnim zdanjima javne arhitekture, najčešće uspijevajući pomiriti gotičku tradiciju s elementima, novog, renesansnog oblikovanja.

U nizu je segmenata svakodnevnog funkcioniranja grada Dubrovačka Republika nastojala prednjačiti među gradovima na istočnoj obali Jadrana. Osobito se to odnosilo na izgradnju vodovoda kojim je u Dubrovnik dovedena pitka voda a na sličan su način i druge javne zgrade kao i gradske fortifikacije uz praktičnu, trebale zadovoljiti i simboličke funkcije prezentiranja grada.

1. Razvoj grada Dubrovnika

Na istočnoj se obali Jadrana, u podnožju brda Srđ, razvio grad Dubrovnik s pripadajućom lukom.¹ Dubrovnik je nastao na poluotoku koji je zaklanjao duboku uvalu otvorenu prema istoku u neposrednoj blizini antičkog Epidaura. Taj je poluotok, sa svojim strmim hridima okrenutima prema moru, bio pogodan za obranu. Uvala je postepeno nasipavana i izgrađivana, a prirodni teren na kojem je grad nastao, značajno je određivao veličinu i pravce širenja grada. Prema toj hridini *Laus* ili *Lave*, na kojoj je nastao, potječe mu romansko ime *Lausion*, kasnije *Ragusium*. Na njegovom je vrhu nastala bizantska utvrda *Kastrum*, a u podnožju, blizu položaja današnje katedrale, nalazila se prirodna luka zaklonjena od svih vjetrova.²

Siromaštvo vapnenačkoga prostora u neposrednoj okolini i povoljan položaj za organizaciju trgovačke razmjene odredili su prvobitnu ekonomsku aktivnost Dubrovnika, koji na taj način postaje glavni trgovački centar za unutrašnjost Balkanskoga poluotoka, Italije i drugih mediteranskih zemalja. Smišljeno organizirana trgovina, osnovana na iskorištavanju prometnih veza s kopnenim zaleđem te snažno pomorstvo, glavna su osnova njegova razvoja i značaja, a i dobar temelj za razvoj umjetničkih zanata. Tijekom 14., 15. i 16. stoljeća se šire granice grada, stoga dolazi do povećanja broja stanovnika, razvoja građevne djelatnosti i drugih povoljnih prilika za uređenje grada.³ Gubitkom političke samostalnosti 1808. godine slabi dubrovačka trgovina te je tako 17. stoljeće obilježeno općim ekonomskim propadanjem.

1.1. Srednjovjekovni Dubrovnik

Prilikom praćenja tijeka razvoja grada Dubrovnika u 15. i 16. stoljeću potrebno je osvrnuti se na izgradnju i širenje grada koje je izvršeno tijekom 10., 11. i 12. stoljeća te na veličinu koja je definirana krajem 13. i početkom 14. stoljeća. Podignute su zidine povećavane i usavršavane radi obrane dubrovačke slobode i nezavisnosti te više puta obnavljane zbog potresa i požara. Bitno je naglasiti da je Dubrovnik, kao malo koji grad, očuvao povijesnu jezgru, koju suvremena izgradnja nije narušila.⁴

¹ *Opća Enciklopedija*, Josip Šentija (ur.), Vol. 2: C-Fob, Zagreb, 1977., 426.

² ŽELJKO PEKOVIĆ, *Dubrovnik: Nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*, Split, 1998., 17-18.

³ CVITO FISKORIĆ, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik, 1955., 8.

⁴ ŽELJKO PEKOVIĆ, (bilj. 2), 7.

Prvotno se naselje širilo prema jugoistoku i bilo je u tri navrata opasano zidinama. Tijekom spomenutih stoljeća zatrpan je morski tjesnac između otočića i kopna, a grad je krajem 13. stoljeća spojen s novijim naseljem, najvećim gradskim seksterijem Prijeko, u podnožju Srđa, koje je bilo u komunalnom vlasništvu.⁵ Dubrovnik se od najranijih razdoblja razvijao planski o čemu svjedoče opisni urbanistički planovi iz 1272. godine. Provedena je prva regulacija, a obuhvatila je područje današnjeg isusovačkog kolegija (seksterij Svetog Petra)⁶ i Pustijernu (istočno predgrađe) te su stvorene uske insule čijom je parcelacijom uzrokovana izgradnja kuća u dva niza odijeljena kanalima, tzv. *klončinama*.⁷

Godine 1296. Dubrovačkim statutom je donesena regulacija koja se odnosila na stariji dio grada, središnji dio današnjega Dubrovnika, tzv. *burgus*, u kojemu su zemljišta bila većinom u privatnom posjedu vlastelinskih rodova te u posjedu biskupije ili samostana. Određenjem smjerova i širina ulica oblikovani su veći ili manji pravokutni blokovi. Nakon požara 1926. godine uslijedila je regulacija kojom je obuhvaćen predio sjeverno od Place pa se tako na zatrpanom dijelu kasnije razvila Placa, današnji Stradun. Spomenuti su urbanistički planovi sadržani u Statutu i po njima se gradi do 17. stoljeća. Sve su se regulacije zasnivale na načelima jednostavnosti, skromnosti, pravilnosti te relativnoj uniformnosti parcelacije i arhitekture.⁸

Tijekom 13. i 14. stoljeća intenzivnom građanskom djelatnošću definirani su osnovni potezi dubrovačkih gradskih ulica i trgova, zaokružen je sistem gradskih utvrda, čime je stari Dubrovnik dobio današnji opseg i površinu te prepoznatljivi ortogonalan raster ulica. Krajem 13. stoljeća, nakon što je grad zauzeo cijeli prostor povijesne jezgre, podijeljen je na šest seksterija: *Kaštio*, *Sveti Petar*, *Pustijerna*, *Sveti Vlaho*, *Sveta Marija*, *Sveti Nikola* ili *Prijeko*. Razgraničenje seksterija ne zna se točno, ali je bilo usko vezano za rast i razvoj grada. Najstariji je dio grada Dubrovnika, *Kaštel*, zauzimao prostor nekadašnjega bizantskoga kastruma, a prostor tog seksterija bio je s južne strane ograničen gradskim zidinama, a na sjeveru ulicom od *Kaštela*. Najvjerojatnije je bio izgrađen u 6. stoljeću kada je Bizant imao prevlast na Jadranu te je služio kao kontrolna točka plovidbe i trgovine.⁹

Obrambeni se sustav grada sastoji od masovnih zidina koje su u 15. i 16. stoljeću povišene i pojačane kulama *Minčeta*, *Revelin*, *Sveti Ivan*, a krajem 16. stoljeća dovršena je i

⁵ *Opća Enciklopedija*, (bilj.1), 428.

⁶ ŽELJKO PEKOVIĆ, (bilj. 2), 22.

⁷ NADA GRUJIĆ, *Kuća u gradu. Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća*, Dubrovnik, 2013., 17.

⁸ NADA GRUJIĆ, (bilj. 7), 16-18.

⁹ ŽELJKO PEKOVIĆ, (bilj. 2), 41-43.

samostalna tvrđava *Lovrijenac*. Takav obrambeni sustav predstavlja najimpozantniju cjelinu fortifikacijske arhitekture na našim prostorima.¹⁰

1.2. Dubrovnik u 15. i 16. stoljeću

Zbog poštivanja srednjovjekovnog urbanog tkiva Dubrovnik je u 15. stoljeću definiran i unutar zidina gusto izgrađen. Stroga je disciplina otežavala ostvarenje novih prostornih rješenja.¹¹ Tijekom 15. i 16. stoljeća Dubrovnik je komunalno uređivan, uvodi se kanalizacija, a 1436. godine Onofrio di Giordano della Cava gradi vodovod koji završava Velikom i Malom česmom u središtu grada. Drvene građanske kuće postepeno se zamjenjuju kamenima, prvenstveno zbog učestalih požara. Smatra se da je ovo razdoblje najplodnije razdoblje dubrovačke kulture budući da se gradi ili dovršava većina sakralnih i profanih građevina miješanog gotičkorenesansnog stila koji se vješto ujinjuju. Najistaknutije su među njima *Knežev dvor*, palača *Divona*, stara Vijećnica, franjevački i dominikanski samostan te bogato oblikovane aristokratske palače kao što su Restić, Bunić, Skočibuha, Gundulić i druge.

Nakon pada Carigrada 1453. godine dubrovačka je vlada prionula modernizaciji fortifikacijskoga sustava Dubrovnika te ostalih naselja i gradova Republike. Zbog približavanja turske opasnosti dubrovačka vlada ojačava srednjovjekovni obrambeni sustav Malog stona i Stona na kojem rade vrsni kipari i arhitekti Michelozzo Michelozzi, Juraj Dalmatinac, Paskoje Miličević, Onofrio della Cava i Bernardin iz Parme.¹² Osim fortifikacijskoga sustava gradi se i veći broj kula i tvrđava na kopnenom potezu u predjelu Konavala kao što su tvrđava Sokol, utvrđeni kaštel Knežev dvor u konavoskom Pridvorju te zbjeg za okolno stanovništvo na poluotoku Molunat.

Od 15. stoljeća izgradnja se širi i izvan gradskih zidina, pa tako uz istočna gradska vrata nastaje predgrađe Ploče u kojemu su u 17. stoljeću izgrađeni Lazareti, dok se na zapadnoj strani razvija naselje Pile. Zasebnu cjelinu izvan užeg gradskog područja čine brojni ljetnikovci dubrovačke vlastele na imanjima u Gružu, Lapadu i Rijeci Dubrovačkoj kao što su ljetnikovac Sorkočević, Stay, Gučetić-Đorđić i drugi.¹³

¹⁰ *Opća Enciklopedija*, (bilj. 1), 428.

¹¹ NADA GRUJIĆ, (bilj. 7), 19.

¹² MILAN PELC, *Renesansa*, Zagreb, 2007., 42.

¹³ MILAN PELC, (bilj. 12), 46.

Do sredine 17. stoljeća Dubrovnik se razvijao ravnomjerno i ostao pošteđen razaranja. Katastrofalnim je potresom i požarom 1667. godine uništen veći dio grada te mnoge građevine iz romaničkog i gotičkog razdoblja, zbog čega je znatno izmijenjena stilska fizionomija Dubrovnika, a koja je prisutna i danas.¹⁴

1.3. Izgradnja općinskih kuća u srednjovjekovnom Dubrovniku

Vrlo je bitan čimbenik za urbanistički razvoj grada Dubrovnika bila izgradnja općinskih kuća tijekom 13. i 14. stoljeća, koje su bile podignute odlukom i troškom javne vlasti. Kuće su građene javnim sredstvima i bile su namijenjene iznajmljivanju pojedincima što pokazuje da je u srednjovjekovnom Dubrovniku bilo nemoguće razlikovati javnu od privatne koristi. Općinske su kuće bile važan dio skupine nekretnina dubrovačke općine, a dragocjeni podaci o njihovom izgledu nestali su u požaru i potresu 1667. godine. Unutar baroknih građevina koje su ih nadomjestile, sačuvani su ostaci njihovih arhitektonskih struktura. Naziv *općinske kuće* odnosi se na planski građene kamene objekte koji su podizani nakon 1326. godine, a koji su zamijenili starije drvene objekte. Prostorne su pretpostavke projekta gradnje općinskih kuća stvorene urbanističkim planiranjem u drugoj polovici 13. stoljeća. Demografski je rast prouzročio potrebu za optimizacijom korištenja raspoloživog urbanog i suburbanog prostora. Prema spomenutoj regulaciji iz 1296. godine novo središte grada činio je prostor Place. Prvi dokumenti o gradnji općinskih kuća potječu iz 1326. godine.¹⁵

Gradilo se u blokovima; isprva je podignuto pet blokova između Luže i Široke ulice, zatim počinje gradnja na sjevernoj strani kod *Sponze*. Do 1360. godine podignuta je općinska građevina na istočnoj strani Zlatarske ulice, a zatim započinje gradnja šest blokova po četiri kuće na sjevernom pročelju Place.¹⁶ Oko 1386. godine podiže se niz općinskih kuća na zapadnoj strani Zlatarske ulice. U drugom su desetljeću 15. stoljeća dovršene kuće s dućanima, a dućani su prvi put iznajmljeni 1420., dok su kuće iznajmljene 1423. godine.

Naručitelji i investitor gradnje općinskih kuća bila je dubrovačka općina, a općinska kuća označavala je funkcionalnu cjelinu koja je namijenjena iznajmljivanju. Na sjevernom pročelju Place kuće su se mogle iznajmiti s dućanima, dok su se na južnom pročelju Place

¹⁴ *Opća Enciklopedija*, (bilj. 1), 428.

¹⁵ DANKO ZELIĆ, *Utilitas et lucrum-Općinske kuće u srednjovjekovnom Dubrovniku*, u: *Umjetnost i naručitelji*, Jasenka Gudelj (ur.), Zbornik Dana Cvite Fiskovića III., IPU, Zagreb, 2010: 9-24, 9.

¹⁶ LUKŠA BERITIĆ, *Urbanistički razvitak Dubrovnika*, Zagreb, 1958., 19.

prostori na katu i prizemlju mogli iznajmljivati odvojeno.¹⁷ Što se namjene tiče, prostorna je distribucija bila točno određena na način da su glavne ulice bile namijenjene trgovcima, a sporedne obrtnicima, tako da su dućane na Placi u najmu imali trgovci, a kuće u ulicama između Place i Prijekog obrtnici. Vlasništvo nad najvrjednijim nekretninama u gradu omogućilo je općini da kontrolira situaciju u gradskoj zoni i ima javnu korist od fonda općinskih kuća. Vlast je brinula i o održavanju istih, preuređivanju ili rekonstrukciji uslijed potresa ili požara. Nakon 1667. godine općinske su kuće nestale bez traga te se zbog njihove velike važnosti krenulo u ponovnu gradnju u baroknom stilu, ali na način da se integriraju u postojeći srednjovjekovni prostor.¹⁸ Općinske su kuće jedinstveno postignuće komunalnoga urbanizma na našim prostorima, a koje su nastale u funkciji elaborirane vizije novog gradskog središta.¹⁹

2. Urbanistički elementi dubrovačke industrije

Petnaesto stoljeće u Dubrovniku obilježio je procvat suknarske industrije koja je povezala Grad sa svim krajevima svijeta budući da su u Grad pristizali suknari, ličioci i krojači iz raznih krajeva. Uvelike je utjecala i na razvoj infrastrukture pa je tako izgrađen niz novih objekata za potrebu suknarske industrije te prvi vodovod.

Opskrba vodom predstavljala je jedan od temeljnih strateških problema koji su ugrožavali samu opstojnost grada te otežavali kako proizvodnju suknarstva tako i život građana koji su često ostajali bez pitke vode. Stoga su Dubrovčani u prvoj polovici 15. stoljeća odlučili izgraditi vodovod, djelo majstora Onofria della Cave. Dubrovački vodovod svjedoči o gospodarskoj i kulturnoj renesansi grada Dubrovnika, a i danas je trajni spomenik vrhunske graditeljske vještine.²⁰

2.1. Suknarska industrija

¹⁷ DANKO ZELIĆ, (bilj. 15), 12-13.

¹⁸ DANKO ZELIĆ, (bilj. 15), 19.

¹⁹ DANKO ZELIĆ, (bilj. 15), 13.

²⁰ JOŠKO BELAMARIĆ, Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zbornik radova Dana Cvita Fiskovića II., Predrag Marković (ur.), IPU, Zagreb, 2008: 341-372, 341.

U prvoj polovici 15. stoljeća u Dubrovniku djeluje pedeset tkalačkih radionica od kojih su korist imali i vlastele i pučani, bogati i siromašni te muškarci i žene. Dubrovački su prihodi u zlatno doba Republike bili znatni zahvaljujući upravo izvozu tkanina u unutrašnjost te izvozu srebra iz dubrovačkih rudnika na Zapad. No, kada su zasnivali svoju prvu i jedinu veliku industriju, Dubrovčani nisu imali prikladne sirovine kao što su vuna i boja te su ih morali uvoziti iz susjednih zemalja, a bili su suočeni i s učestalim nedostatkom vode.²¹

Budući da bi se proizvodnjom tkanine Gradu omogućio veći prihod, 1415. godine je pripremljen i proveden zaokret prema proizvodnji tkanina. Dubrovačka je vlada kreiranjem cjelovitih gospodarskih mjera nastojala izravno utjecati na gospodarstvo Grada i Republike, čime je potaknula manufakturu sukna. Kao rezultat spomenutih mjera javilo se postupno višestoljetno nastajanje sustava iznajmljivanja nekretnina u općinskom vlasništvu, to jest sustavna gradnja najamnih stambenoposlovnih kuća u Gradu uz postojeće građevne čestice iz 13. stoljeća.

Tijekom 14. stoljeća komunalne su vlasti uspjele zaokružiti fond općinskih nekretnina izgradnjom stambenoposlovnih blokova uz Placu i time oblikovati novu glavnu trgovačku os grada. To je pridonijelo lakšem planiranju i pokretanju zamašne industrijske proizvodnje, kao što je bila vunarska, te urbanističkom strukturiranju prostora sjeverno od Place gdje su izgrađeni dvostruki nizovi kuća i ulica.²²

Dubrovačka je vlada bila organizator proizvodnje sukna, potičući ju davanjem premije za svako sukno te osiguravajući stan i radionice. Na taj je način započela proizvodnja sukna na veliko te se 1416. godine na Pilama gradi centralna radionica s prostorima za pranje i bojanje tkanina u prizemlju, sa sobama za stanovanje i posebnim odjeljenjima za sve poslove na prvom katu te s napravama za istežanje i sušenje sukna u potkrovlju. Također je postojao i niz manjih radionica u samom gradu i Rijeci dubrovačkoj, dok se dio proizvodnje, prije izgradnje vodovoda i česmi, obavljao i u adaptiranim konobama i prizemljima zgrada. Nakon 1422. godine gradi se niz novih radionica na Pilama, Rijeci dubrovačkoj i Ombli, svugdje gdje je bilo slatke vode jer se sukno prije i poslije bojanja pralo te se i valjaonica pokretala snagom vode.²³

Dubrovnik je imao razvijenu hidrološku strategiju brinući i o najmanjim izvorima žive vode, cisternama i bunarima pa su tako korištena tri osnovna izvora pritjecanja: vodeni izvori,

²¹ JOŠKO BELAMARIĆ, (bilj. 20), 341.

²² JOŠKO BELAMARIĆ, (bilj. 20), 343.

²³ JOŠKO BELAMARIĆ, (bilj. 20), 345-346.

kućni zdenci, tzv. *gustijerne* i općinska česma. Zbog suše i oskudnih kiša često se u gustijernama nije nakupljala voda, a izvorska je učestalo bila slana. Upravo je zbog oskudijevanja pitkom vodom bilo potrebno svakodnevno u barkama dopreмати slatku vodu iz obližnjeg Mlina, no niti to nije bilo dostatno. Da bi se riješio taj problem 1304. godine se gradi državna cisterna s naplavom na mjestu zapadnog krila današnje *Divone*, a stoljeće kasnije uslijedila je i gradnja vodovoda. Budući da je u to vrijeme živa voda doticala u malo gradova, bio je to najveći pothvat toga vremena.²⁴

2.2. Izgradnja vodovoda

Izvori žive vode u Gradu nalazili su se na mjestu današnje katedrale u Ulici od puča, ispod crkve svetog Spasa u neposrednoj blizini velike Onofrijeve česme, u samostanu svete Klare, u gornjem klausturu, te u drugim dijelovima grada, a u prvim su stoljećima postojanja i razvitka grada zadovoljavali potrebe stanovnika. Povećanjem broja stanovnika i razvojem suknarske industrije potrebe za vodom su se povećavale, preveliko crpljenje vrela, tzv. *Pučeva* rezultiralo je miješanjem slatke i slane vode koja više nije bila pitka, ali se koristila za pranje i kuhanje. Ni gradnja brojnih cisterni nije riješila pitanje vode tako da se voda čak i kupovala u gradskoj luci. Zahtjev za vodom nije bio važan samo za osobne potrebe, već je u humanističkoj i renesansnoj kulturi značajan kao vizualni i akustični efekt u obliku česme, koji se uvodi u arhitekturu i urbanizam. Zbog svih navedenih razloga, o regulaciji vode u Dubrovniku počelo se razmišljati prilično rano. Tako je primjerice u Stonu pitka voda dovedena u drugoj polovici 16. stoljeća, kada je 1581. godine podignuta česma na glavnom trgu koja svjedoči o tom činu. Od velikog značaja za grad Dubrovnik svakako je dolazak poduzetnika Andreuzza de Bulbita iz Tramonta koji je pristigao u Grad zbog potreba zidanja svodova u *Kneževom dvoru*. Sa sobom je doveo i Onofrija Giordana della Cavu koji je imao geodetsko i graditeljsko iskustvo. Započele su pripreme za ugovaranje poslova na budućem akveduktu između dubrovačke vlade, Onofrija Giordana della Cave i Andreuzza de Bulbita. Veliko je Vijeće prihvatilo ugovor za gradnju vodovoda 20. lipnja 1436. godine.²⁵

Graditelji su se obvezali završiti radove do kraja listopada 1437. godine, a predviđena je vodovodna trasa započinjala na izvoru Vrelo u Šumetu i iznosila gotovo 12 kilometara.

²⁴ JOŠKO BELAMARIĆ, (bilj. 20), 352-353.

²⁵ RELJA SEFEROVIĆ, MARA STOJAN, Čudo vode: Prolegomena za ranorenesansni vodovod u Dubrovniku, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti i HAZU u Dubrovniku*, Vladimir Stipetić (ur.), No. 44, 2006: 95-137, 98-104.

Radovi su pratili konfiguraciju terena te su se gradili podzidovi na čijoj se podlozi nalazio kanal. Iznad dijela trase nalazili su se manji izvori: Vrijesna glavica, Plazine i Marcino, koji su potencijalno ugrožavali potporni zid vodovoda jer nisu zasušivali tijekom ljeta. Ostali se dio gradio kao iskop u vapnenačkoj stijeni.²⁶ Iste je godine određeno da se sagradi i velika česma, ali je ugovor s majstorom Onofrijem za njenu izgradnju zaključen početkom veljače 1438. godine. Nekoliko je mjeseci kasnije određeno da se sagradi i druga, manja česma, i to u blizini Arsenala. Ugovor između Onofrija i klesara Petra iz Milana s jedne strane i nadstojnika gradnje vodovoda s druge strane zaključen je 1440. godine.²⁷

Dubrovački renesansni vodovod smatramo i geodetskim pothvatom budući da je nagib morao biti kontroliran zbog relativno male visinske razlike između mjesta izvorišta i mjesta ulaska vodovoda u grad. Dovod vode nije iziskivao premošćivanje većih barijera i depresija, iako su se graditelji obvezali da će akvedukt podići na lukovima. Akvedukt se prostirao relativno visokim zidom, premostivši depresiju na izlasku iz sela Šumet lukovima koji su spajali mali depozit s tvrđavom Minčeta te zidom koji je akvedukt s gradskog zida ulazio u Veliku česmu.²⁸

U gradnji kanala koristio se klesani i poluobrađeni kamen obložen smjesom crvenice kao agregata i gašenog vapna kao hidraulička veziva. Vodovodni je kanal bio prekriven kamenim pločama povezanim i obloženim istom vezivom žbukom, kombinacijom crvenice i vapna. Duž kanala bilo je sagrađeno nekoliko rezervoara za vodu, od kojih su se do danas sačuvali ostaci tri takozvana depozita. Dužinom vodovoda bilo je izgrađeno više crpilišta, uz koja su bila podignuta korita za napajanje stoke ili za pranje, a funkcionirale su samo ukoliko je priljev vode bio dovoljan. Iz takozvanog *depozita* Mala Minčeta, voda se odvajala za mlinove i suknare u Kolorini, a odvojak za opskrbu Grada vodio je preko vijadukta kanalom na Minčetu, odakle se vodovodni kanal spuštao po gradskome zidu s unutrašnje strane, iznad franjevačkog samostana, prema Vratima od Pila. U *Minčeti* se voda dijelila u dva kraka, jedan se krak spuštao prema zapadnom dijelu zidina, a drugi je krak tekao prema istoku grada. Vodovodni se kanal nastavljao prema dominikanskom samostanu i tvrđavi Revelin te u depozit na Prijekome, odakle je voda tekla do Male česme koju je sagradio Petar Martinov iz Milana 1440. godine.²⁹

²⁶ RELJA SEFEROVIĆ, MARA STOJAN, (bilj. 25), 108.

²⁷ LUKŠA BERITIĆ, *Dubrovački vodovod*, Dubrovnik, 1963., 101.

²⁸ RELJA SEFEROVIĆ, MARA STOJAN, (bilj. 25), 112-113.

²⁹ RELJA SEFEROVIĆ, MARA STOJAN, (bilj. 25), 114-122.

Kod te česme odvajale su se olovne cijevi za tzv. Židovsku česmu, koja se nalazila uz vrata Arsenala (na mjestu današnje Gradske kavane), pa za česmu u Dvoru te za česmu na Ribarnici koja je sagrađena 1475. godine.³⁰

Godine 1442. Onofrije della Cava ugovara s Općinom gradnju vodovoda na Posatu iznad Pila, četrnaest mlinova za žito, četrnaest valjaonica za ispiranje vune, sukna i valjanje te je iste godine završio četiri mlina.³¹ No, zbog sušnih mjeseci dotok vode bio je ograničen, voda je često bila ugrižana ili zagađena te se ponovno pojavio problem opskrbe vodom za životne potrebe Grada i industrije. Ugovor nije ostvaren jer je Onofrio početkom 1443. godine napustio Dubrovnik. Međutim, mlinovi i stupe bili su ipak izgrađeni.³² Iste je godine vlada izdala strogu odluku o vodovodu budući da su pojedinci otvarali vodovod radi pojenja stoke, natapanja zemljišta i za pranje vune. Uprava vodovoda se sastojala od triju plemića koji su bili birani za tu službu. Pod upravu vodovoda spadali su mlinovi i stupe koje je vodovod pokretao, a također sve javne cisterne i svi javni puči, koji su se i nakon izgradnje vodovoda uzdržavali i bili u ispravnom stanju.³³

Godine 1453. je zaključeno da se izvor *Bota*, koji je izvirao u Šumetu na zemljištu Frana Benešića i Vuka Babalića, pripoji glavnom vodovodu. Mjesec je dana kasnije primljena i usvojena odluka o pripajanju vode, a usto je predloženo da se od toga izvora sagrađi novi kanal. Vijeće umoljenih 1460. godine ovlašćuje kneza i Malo vijeće da dadu popraviti rezervoar i kanal novog vodovoda, ali da se ne dira rezervoar kojeg je napravio Onofrio. Dvije godine kasnije primljen je za majstora vodovoda i česama Bartul Graciano koji predlaže da se izvor vode kod Sv. Kuzme i Damjana bolje spoji s vodovodom. Majstor Bartul predlaže još i gradnju dvaju bunara i dvaju malih plitkih rezervoara na samom vodovodu gdje bi zaostajao cijeli mulj i nečistoća. Krajem 15. stoljeća izvor Bota naziva se Knežica po obližnjem selu. U kolovozu 1491. godine Bartul Radoković i Marin Vukčić su se obvezali da će vodu s izvora Knežice, Orahovca i Vrasice dovesti u glavni vodovodni kanal.³⁴

U 1520. i 1521. godini vrše se radovi na novom vodovodu te su otkupljena i privatna zemljišta od izvora Knežice do glavnog vodovoda. Godine 1545. u službu je primljen majstor Pasko iz Napulja radi izgradnje vodovoda.³⁵ Novi dio vodovoda trebao se prostirati od izvora

³⁰ LUKŠA BERITIĆ, (bilj. 27), 106.

³¹ JOŠKO BELAMARIĆ, (bilj. 20), 354.

³² LUKŠA BERITIĆ, (bilj. 27), 101.

³³ LUKŠA BERITIĆ, (bilj. 27), 102.

³⁴ LUKŠA BERITIĆ, (bilj. 27), 103.

³⁵ LUKŠA BERITIĆ, (bilj. 27), 104.

Bota do Vrela i čestica kanala u uvali Šumeta. Uslijedila je rekonstrukcija vodovoda te je dodan novi dio koji bi riješio problem mlinova. Rekonstrukcija je uspješno provedena, a proveo ju je spomenuti majstor Pasko (Pasquale) 1550. godine.

Veliki potres 1667. godine oštetio je i vodovod, voda nije dolazila do grada, te je u njemu najviše oštećen noviji dio vodovoda.³⁶

3. Graditelji i kipari 15. i 16. stoljeća u Dubrovniku

U ranijim su poglavljima već spomenuti čimbenici koji su uvjetovali procvat dubrovačke kulture, književnosti i umjetnosti, a posebno graditeljstva. Upravo su ekonomski razvitak države i pojedinaca te političke prilike uvjetovale razvoj građevinarstva u Dubrovniku. Posebni zakoni o uklanjanju drvenih kuća (budući da su prouzrokovale česte požare) te propisi o sanaciji uvjetovali su procvat klesarskoga i graditeljskoga zanata. Osim na novoj izgradnji, sve se više radi na pregradnjama kuća te se klesarski zanat sve više širi i javlja se potreba za sve većim brojem klesara i graditelja. Klesara je bilo na cijelom području Republike, ali su ponajviše bili okupljeni u gradu, budući da se tamo najviše gradilo.³⁷

Većina zanatlija, klesara, drvorezbara, zlatara i ostalih majstora dolazili su iz okolice dubrovačkog područja te iz okolnih planinskih sela, a početkom 15. stoljeća i iz crnogorskog, dalmatinskog primorja te s otoka okupiranih od strane Mlečana. Najčešći su bili korčulanski kamenari, koji su uvozili kamen sa svog otoka i često boravili u Dubrovniku, u kojeg bi došli učiti zanat, a kasnije se trajno naselili. Na taj način Dubrovnik postaje u 14. i 15. stoljeću stjecište kamenara, koji su imali i svoju bratovštinu. Osim lokalnih zanatlija, u Dubrovnik je pristizalo i mnogo stranaca čija su vrhunska dostignuća krasila Grad. Najviše su se istaknuli talijanski graditelji kao što su: Onofrio della Cava, Bonino iz Milana, Petar Martinov iz Milana, Michelozzo Michelozzi, Salvi di Michele, Michele di Giovanni da Fiesole te francuski majstori: Olivier koji je utvrđivao Ston, kipar Beltrand Gallicus i Jakov de Spinis iz Orleansa.³⁸

³⁶ LUKŠA BERITIĆ, (bilj. 27), 106.

³⁷ CVITO FISKOVIĆ, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Matica Hrvatska: Zagreb, 1947., 19-20.

³⁸ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 21-22.

Od lokalnih majstora posebno su se istaknuli Juraj Dalmatinac, Paskoje Miličević te klesarske radionice Andrijića, Pavlovića, Markovića i Petrovića.³⁹

Smatra se da su strani majstori zaslužni za posebnost arhitektonskog stilskog jezika koji se često navodi kao miješani gotičko-renesansni stil, prepoznatljiv stil dubrovačke arhitekture i kao takav jedinstven na istočnoj obali Jadrana. No, unatoč čestim spočitavanjima o svojevrsnoj *zaostalosti* stila, lokalni majstori su svakako ostavili kvalitetna rješenja i radove.⁴⁰

3.1. Klesarske radionice i domaći graditelji

Za dubrovačku je klesarsku i graditeljsku baštinu prepoznat značaj majstora iz korčulanske obitelji Andrijića. Ostale značajne korčulanske klesarske obitelji bile su Karlići, Pavlovići, Radmanovići i Kršulovići. Vrlo je vjerojatno da je znatan broj tih obitelji rodbinski povezan što je vrlo bitno za razumijevanje njihovih partnerskih odnosa te načina na koji su majstori nastupali na tržištu. Također se iz dokumenata doznaje da su se istaknuti članovi uglednih kamenarskih obitelji generacijama izmjenjivali na gradnji najvažnijih građevina te su se za veće narudžbe radionice udruživale i to po rodbinskoj vezi ili po principu klana.⁴¹

Poznato je da su Andrijići radili u Dubrovniku na gradnji palače Divona gdje su morali nastaviti gradnju u dvorištu, u započetom stilu Petrovića i Radivojevića, a na pročelju su ostavili svoj prepoznatljiv izraz. Vjerojatno je tu vidljiva i razlika izričaja dviju radionica, jednoga strožeg izraza u dvorištu i drugoga, bujno razigranoga na pročelju. Upravo je na tom primjeru vidljiva suradnja dvije vrsne radionice. Marko Andrijić surađivao je na izgradnji dubrovačkih fortifikacija s Paskojem Miličevićem, glavnim inženjerom Republike, a i on sam uživao je slični status u Korčuli. Bitno je naglasiti da su korčulanski klesari imali istaknutu ulogu u prihvaćanju renesansnih motiva, koji se primjerice mogu uočiti pri gradnji kompozitnih kapitela na trijemu palače *Divone*, te se neki od dubrovačkih primjera također mogu dovesti u usku vezu s korčulanskim primjerima. Najčešći motivi koji se ponavljaju na nekoliko korčulanskih i dubrovačkih građevina su par sučeljenih ptica koje nešto zoblju, zatim motiv dupina koji piju iz kaleža, bogato izrađeno lišće povijeno prema dolje, akroteriji sa šiljastim arkadama, ljudske i lavlje glave, zmajevi te fantastične životinje. Svi ti motivi, a ponajviše dupini koji piju iz

³⁹ GORAN NIKŠIĆ, Andrijići u Dubrovniku, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske: Zbornik Dana Cvite Fiskovića II.*, Predrag Marković (ur.), IPU, Zagreb, 2008: 137-148, 137.

⁴⁰ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 32.

⁴¹ GORAN NIKŠIĆ, (bilj. 39), 137-139.

kantarosa, prepoznatljiv su potpis radionice Andrijića, a smatra se da su do tih motiva došli posredstvom talijanskih majstora koji su radili u Dubrovniku.⁴²

Vrsnoća izrade mogla se zahvaliti i korčulanskom kamenu koji se smatrao najboljim te se dopremao u lađama od 14. do 18. stoljeća. Korčulanski kamenar Ljudevit Suratović prenosio je kamen u Dubrovnik nekoliko desetljeća. Tako da su arhitektonski dijelovi Kneževa dvora, Divone, crkve Svetog Spasa, dominikanskog samostana i većine dubrovačkih palača i kuća napravljeni od korčulanskoga kamena.⁴³ Također je poznato kako je i Juraj Dalmatinac naručivao kamen iz Korčule, a 1485. godine imenovan je protomagistrom svih javnih gradnji na Korčuli u svom prepoznatljivom *mješovitom* stilu.⁴⁴ Juraj Dalmatinac je, nakon odlaska Michelozza iz Dubrovnika, 1464. godine nastavio utvrđivanje grada te kratko obnašao dužnost državnoga inženjera na obnovi Kneževa dvora. Premda nema pisanih podataka o njegovoj aktivnosti, vrlo je vjerojatno nastavio i dovršio Michelozzevu rekonstrukciju *Minčete*, dok je konzolno krunište podigao 1490. godine Paskoje Miličević. S obnovom Kneževa dvora obnavljaju se od 1464. do 1465. godine i zidine u tom dijelu grada te se ugrađuju nova Lučka vrata ili Vrata od Ponte. Prepoznatljive elemente renesansnoga oblikovanja također je započeo Juraj Dalmatinac, no smatra se da je sam portal izradio klesar Ratko Brajković koji je bio njegov suradnik.

Osim iz Korčule, kamen se mogao nabaviti i iz kamenoloma kojih je bilo na nekoliko mjesta na dubrovačkom zemljištu, no, najpoznatiji u 15. stoljeću je kamenolom na otočiću Supetru pred Cavtatom. U 16. stoljeću aktualni su kamenolomi na otoku Mljetu, u Cavtatu, u Gružu, u Rijeci i Župi dubrovačkoj.⁴⁵

3.2. Strani graditelji u Dubrovniku

Kao što je već spomenuto, pored domaćih je zanatlija u Dubrovnik dolazilo i mnogo stranih kipara i graditelja iz Italije i Francuske, budući da su postojale trgovačke i kulturne veze između tih zemalja i Dubrovnika. Onofrio della Cava i nekoliko graditelja iz južne Italije gradili su vodovod koji je 1440. godine okrunjen Velikom česmom. Kao graditelj projektirao je

⁴² GORAN NIKŠIĆ, (bilj. 39), 141-144.

⁴³ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 48.

⁴⁴ GORAN NIKŠIĆ, Marko Andrijić u Korčuli i Hvaru, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 37, No. 1, Joško Belamarić (ur.), Split, 1998: 191-228, 216.

⁴⁵ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 47.

osnovni oblik česme, šesnaestostrani visoki rezervoar sa stupovima i šesnaest odvodnih točaka u reljefnim lisnatim maskeronima. Taj je zidani rezervoar prekriven okruglim kubetom i okružen visokim odvodnim kanalom. Onofrio della Cava nije izveo reljefne ukrase, maskerone i glave između lišća i kapitela, već ih je povjerio različitim, domaćim klesarima. Velika česma ističe svoju funkcionalnost te sadrži niz klasičnih motiva s temama iz života, kao i natpis koji navodi vrijeme i prostor izvedbe povijesnog čina. Osim toga je istaknula centar i bila simbol pravilnog ustrojenja. Onofrio je radio i na obnovi Kneževa dvora nakon požara 1435. godine.

Sredinom 15. stoljeća u Dubrovnik je stigao i Petar Martinov iz Milana koji je 1444. godine izveo kameni svod Velike česme, na kojem je vidljivo da je prije potresa 1667. godine imao ukrase. Osim svoda Velike česme, izradio je reljefne ukrase Male česme, neke dijelove Kneževa dvora te nekoliko spomenika koji su propali u potresu.⁴⁶ Mala česma postavljena je 1442. godine kao spomen obilježje izgradnje vodovoda te na njoj prevladava splet dekoracije drugačijega stila, gdje se miješaju tradicionalne i suvremene stilske oznake.⁴⁷

U svibnju 1461. godine pozvan je ugledan firentinski kipar, arhitekt i inženjer Michelozzo Michelozzi kojemu je povjeren zadatak da obnovi i ojača najosjetljiviji potez zidina koje su Dubrovnik branile prema kopnu. Michelozzi je neke od njih snizio, a čitav je potez zidina prema kopnu ojačao izgradnjom nižega predzida s polukružnim kulama, *toretama*, u podnožju starijih četverokutnih. Također je rekonstruirao i preoblikovao najizloženiju četverokutnu kulu s kopnene strane – *Minčetu*, koju je pretvorio u monumentalnu cilindričnu građevinu s unutarnjim kvadratičnim tornjem i ljevkastim kazamatima s otvorima za topove. Kao njezin pandan na morskoj strani, zamislio je nižu polukružnu tvrđavu Bokar u jezgri koje se sačuvala stara kvadratična kula. Bokar je povezan sa starom kulom Puncjelom, ali njegova gradnja je dovršena tek 1570. godine.⁴⁸ Osim na fortifikacijama, Michelozzi je pozvan da obnovi Knežev dvor 1463. godine, nakon što je barutana uništila velik dio dvora, za kojeg je napravio nacrt. No, dubrovačka je vlada 1464. godine odbila njegov nacrt te je Michelozzi napustio Dubrovnik.⁴⁹

Dvojica francuskih majstora istaknuli su se u arhitektonskoj plastici, tj. kamenom uresu dubrovačkih zgrada 16. stoljeća, koji se vidno razlikuje od one iz drugih gradova istočnog Jadrana. U kamenoj se ornamentici prepoznaju izražajni motivi kasnorenesansnog ukusa.

⁴⁶ CVITO FISKović, (bilj. 37), 22-25.

⁴⁷ IGOR FISKović, *Reljef renesansnog Dubrovnika*, Matica Hrvatska: Dubrovnik, 1933., 128-132.

⁴⁸ MILAN PELC, (bilj. 12), 44.

⁴⁹ CVITO FISKović, (bilj. 37), 31.

Uglavnom su to reljefni grbovi na portalima i fasadama vlasteoskih palača ili ljetnikovaca za koje je zaslužan Jakov de Spinis iz Orleansa. Uspostava uspješnih političkih veza s Francuskom 1511. godine dovela je uz Jakova de Spinisa i kipara Beltranda Gallicusa. Beltrand Gallicus došao je u Dubrovnik 1520. godine gdje je na pročelju *Divone* radio kip svetoga Vlaha i veliki zavjetni reljef u slavu Krista. Pokazao je osobni izraz kojim je obogatio domaću skulpturu, a da je pritom nije bitno izmijenio.

Jakov de Spinis je značajan jer je preobrazio motiviku u Dubrovniku postavivši skulpture komunalne ikonografije na gradskim utvrdama, a isto tako je i udovoljavao težnjama vlasnika za novim pokazateljem društvenoga prestiža. Njegova tematika posebno su reljefni grbovi, najčešće postavljani u lunete portala, a tipološki i morfološki se odvajaju od svega što su u Gradu do sredine 16. stoljeća stvarali ostali majstori. De Spinis je također projektirao nekoliko palača i ljetnikovaca. Prvotno je nastupio kao graditelj, a kasnije i kao kipar. U arhivima je de Spinis imenovan graditeljem važnih utvrda sv. Ivana i Lovrijenca te je dobio državnu službu na temelju svoje upućenosti u fortifikacijsku gradnju.⁵⁰

4. Dubrovačka javna arhitektura u 15. i 16. stoljeću

Komunalne, javne građevine oduvijek su imale važnu ulogu u životu gradske zajednice, stoga bi život građana bez njih bio nezamisliv. Lice grada Dubrovnika tada se oblikovalo prema ustrojstvu upravljanja, težilo se koherentnosti te su tako Knežev dvor i Općinska vijećnica povezani sa zgradom brodogradilišta i trgovačkih skladišta, a na općinskom trgu su izgrađene upravne zgrade između luke i glavnih rezidencijalnih dijelova.⁵¹

Javnu arhitekturu grada Dubrovnika čine zgrade javne uprave kao što su vijećnica, kneževa palača i lođa, satni toranj. Osim zgrada javnih uprava, za funkcionalnost grada vrlo su važni i objekti takozvane *inženjerske* arhitekture kao što su cisterne, česme (od kojih su poznata Mala i Velika česma), skladišta žita, oružarnice, arsenali te škole i ubožnice. Osim svoje funkcionalnosti, komunalnim se građevinama iskazivala moć grada u cjelini, moć vlasti i staleža. Svaka je građevina iskazivala važnost i ugled grada ili ugled svog vlasnika, stoga su

⁵⁰ IGOR FISKović, Preobrazbe rječnika kamene ornamentike u Dubrovniku 16. stoljeća, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske: Zbornik Dana Cvite Fiskovića II.*, Predrag Marković (ur.), IPU, Zagreb, 209-234, 211-213.

⁵¹ IGOR FISKović, (bilj. 47), 104.

vrlo bitna pročelja koja su odavala spomenuti status.⁵² Jedna od najreprezentativnijih palača je Knežev dvor, kao koncepcija arhitektonskoga prostora i zbirka arhitektonskog ukrasa, bila je uzor za stambenu izgradnju. Ne manje važna, palača *Divona* dokaz je reprezentativnosti te spoja arhitekture i skulpture, odnosno kamene ornamentike koje, kao cjelina, čine jedinstven gotičkorenesansni stil koji se u Dubrovniku sačuvao cijelo stoljeće.⁵³ Palača *Sandalja Hranića* također je, po svojoj funkciji, nedvojbeno najvažnija građevina koju dubrovačka komuna podiže u trećem desetljeću 15. stoljeća. Opsegom zahvata i visinom investicije, pokazuje visoki stupanj reprezentativnosti po uzoru na Knežev dvor i palaču *Divonu*. Nezaobilazan je i gradski satni toranj, takozvana *dubrovačka luža* koji je podignut sredinom 15. stoljeća iako je u potpunosti rekonstruiran 1929. godine. Satni toranj daje naglasak cijelom kompleksu te tako zajedno s Orlandovim kipom čini simbol grada.

Iako je dubrovačka sredina u 15. stoljeću bila prilično zatvorena i tradicionalna, ipak se otvarala humanizmu u arhitekturi te uvođenju novoga stilskog i prostornog rješenja te se stoga i pojavio interes za antiku i uvođenje renesansnih oblika. U arhitektonskoj se dekoraciji renesansni oblici pojavljuju tek sredinom 15. stoljeća dolaskom stranih majstora zaposlenih na javnim i sakralnim građevinama. Smatra se da su takozvani *all'antica* ukras u Dubrovnik doveli Masa di Bartolomeo, Michele di Giovanni, Salvi di Michele i Michelozzo di Bartolomeo.

Iako se u početku novi renesansni oblici svode na ukrasne motive, bitno je naglasiti da su se kasnije ipak prilagodili konstrukcijskim i dekorativnim tradicijama lokalne gotike. Od druge polovice 15. stoljeća do sredine 16. stoljeća prisutna je simbioza dvaju stilova⁵⁴, dok se u drugoj polovici 16. stoljeća javlja novi takozvani *internacionalni* stil koji proizlazi iz holandskoflamanskih utjecaja takozvanog *Vreedeman* stila koji je obilježio sam kraj 16. stoljeća.⁵⁵

4.1. Knežev dvor

Od svih je kneževih rezidencija jadranske Hrvatske najvažniji, najveći i najreprezentativniji *Knežev dvor* u Dubrovniku. *Knežev dvor* je funkcionirao kao utvrda, braneći katedralni sklop i luku, a kasnije kao središnja upravna palača Republike, u kojoj su se sastajala vijeća te mjesto gdje je boravio knez. U Dvoru su se nalazili uredi za bilježnike,

⁵² MILAN PELC, (bilj. 12), 83.

⁵³ NADA GRUJIĆ, (bilj. 7), 32.

⁵⁴ NADA GRUJIĆ, (bilj. 7), 42.

⁵⁵ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 50), 234.

sudnica, sobe za konzule, arhiv, tamnice; neko je vrijeme tamo bilo i spremište baruta, ali ga je Juraj Dalmatinac kasnije premjestio u prostor *Minčete*. Na *Knežev dvor* se nadovezivala sa sjeverne strane vijećnica s tornjem sa satom i fontikom do kojega se nalazio arsenal. S unutrašnje strane, prema gradu, taj je komunalni sklop završavao zgradom državne trgovačke administracije i kovnice novca, carinarnicom-palačom *Divonom*. Iz gornjeg se trijema *Kneževa dvora* ulazilo u dvoranu gradske vijećnice gdje su se održavale sjednice Velikog vijeća. Za Vijeće umoljenih dvorana se nalazila u Dvoru, a za Malo vijeće u vijećnici. Osim dvorišnih trijemova, Dvor sadrži i vanjski trijem, koji je služio javnim poslovima. *Knežev dvor* je nekoliko puta bio oštećen i to 1435. godine eksplozijom baruta i požarom, kada je obnova pripala arhitektu Onofriu di Giordanu della Cavi, zatim 1463. godine ponovnom eksplozijom baruta na čijoj je obnovi trebao raditi Michelozzo Michelozzi, no radove je preuzeo Juraj Dalmatinac i kasnije Salvi di Michele te je 1520. godine i 1667. godine stradao u potresu, kada je obnovljen s baroknim obilježjima.⁵⁶

4.1.1. Obnova Dvora od 1435. do 1443. godine

Zbog spomenutih se obnova na Kneževom dvoru očitava mijena stilova te je prvi primjer gotičkorenesansne arhitekture na istočnoj obali Jadrana. Prva obnova Dvora započinje 1435. i traje do 1437. godine, kada su radovi prekinuti zbog epidemije kuge, te na njoj radi protomagistar Onofrio di Giordano della Cava. Iste su godine podignuti svodovi od opeke, a godinu je dana kasnije nabavljen kamen za gradnju. Radovi se nastavljaju 1438. i traju do 1443. godine i to po drvenom modelu Onofria della Cave koji prikazuje Dvor u cjelini. U tom se razdoblju izrađuju arhitektonski dijelovi, arhitektonski ukrasi te su ugovoreni radovi na trijemu pročelja koje su trebali izvesti Radonja Grubačević i Ratko Ivančić.

Prema nacrtu Petra Martinova i Onofria della Cave ugovara se i izgradnja sedam bifora, od kojih su tri trebali izgraditi Živko Utišenović i Radonja Grubačević, a preostale četiri Ratko Ivančić. Iste se godine prostor Dvora proširuje sa sjeverne strane te mu je pripojeno prvo skladište Fontika u punoj visini, sve do dvorane Velikog vijeća. Isto tako se ugovaraju radovi na galerijama prvog kata sjevernog i južnog krila atrija, na kojem rade Radoje i Radin Pribilović te Živko Utišenović i Radonja Grubačević. Uslijedili su radovi na fasadi, oružarnici te 1442.

⁵⁶ MILAN PELC, (bilj. 12), 99-101.

godine i na staroj kuli za zvona koja je trebala biti spremište baruta. Godine 1443. uređuju se prostorije i obavljaju klesarski radovi za unutrašnjost dvora.⁵⁷

4.1.2. Onofrijev projekt za Knežev dvor

Ispred zapadnog pročelja unutar južnog krila i uz bastion s istočne strane dvora pronađeni su srednjovjekovni nalazi ispod podova prizemlja, što pokazuje da je *Onofrijev dvor* izgrađen na višoj koti te proširen sa sjeverne, južne i istočne strane. Razlika u visini podova je pola metra. Sondama je, u atriju uz fasadu južnog krila, na nižoj koti otkriven fragment starog popločenja opekom poredanom u vezu *riblje kosti*. To popločenje položeno je na temeljnu stopu zida u kojem je prag nekadašnjih zazidanih vrata. Nepravilnosti u strukturi zida pokazuju da je svaka od tri prostorije mogla imati zaseban segment uskog trijema. U središnjem dijelu zida otkriven je vrh bačvastog svoda podzemnog prolaza, otvor s rešetkom povezuje ga s jednom prostorijom ispod prizemlja južnog krila. Nalazi sonde ukazuju na to da se ispod južnog i sjevernog krila nalaze prostorije koje su bile u funkciji prije 1435. godine, a radi se o zatvorima. U sjeverozapadnoj kuli također je otkriveno više usporednih niže temeljnih zidova i popločenje od pravilno poredanih kamenih ploča koje je pripadalo nekadašnjem prolazu između južnog skladišta fontika i staroga dvora.

Pokazalo se i njegovo staro sjeverno pročelje građeno od velikih kamenih blokova rustificirane obrade. Istraživanjem se jasno vidi koje je zidove Onofrio upotrijebio, a koje je nanovo izgradio. *Onofrijev dvor* je, u odnosu na srednjovjekovni sklop, znatno povećao površinu.

Godine 1439. Dvor se proširio u smjeru sjevera te mu je priključeno južno skladište fontika. U njegovu su prostoru otkriveni ostaci najranijih slojeva, kao što je zid u smjeru istok, zapad koji se nastavlja i ispred zapadnog pročelja. Njegova debljina, dubina i struktura pokazuju da je bio dio obrambenog obruča *castruma* kojim je bio obuhvaćen i prvi katedralni kompleks.

Onofrije je Dvor povukao s linije prethodnih građevina u smjeru istoka, a prema podacima iz 1420. godine loža ispred zapadnog pročelja bila je prigradna, imala je četiri stupa, svodove i terasu, a služila je i kao sudnica. Južno krilo je prošireno u smjeru juga. Otkriveno je

⁵⁷ NADA GRUJIĆ, Onofrio di Giordano della Cava i Knežev Dvor u Dubrovniku, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske: Zbornik Dana Cvite Fiskovića II.*, Predrag Marković (ur.), IPU, Zagreb, 2008: 9-32, 9-14.

i da pravac južne fasade građene oko 1439. godine nije zadržan pri obnovi nakon 1436. godine, no ostao je ugaoni pilastar koji označuje njezin drugi istočni kraj, gdje je završavao prostor oružarnice. Godine 1441. po dovršenju oružarnice *campus* uz vrata pod Kaštelom bio je natkriven svodom koji visinom odgovara onima na polukatu. Godinu dana kasnije se prema Onofrijevoj uputi produžilo južno krilo do starog gradskog zida.⁵⁸

S vanjske strane južne fasade ostala je vidljiva i rubna profilacija polukružnog luka te dva kapitela nekadašnjeg trijema. Vjerojatno se srednji dio novog južnog krila otvarao vratima na trg iza katedrale prema Pustijerni prije potresa 1445. godine.

Onofrijev projekt se odlikuje jasnim prostornim rješenjem i raspodjelom funkcija, koje su uvjetovane prethodnom fazom izgradnje. Administrativne prostorije ostaju u prizemlju i polukatu zapadnog krila. Zatvori su postojali i ranije te oni ostaju u podzemlju i prizemlju raznih dijelova dvora, no prizemlje južnog krila gdje je do 1435. godine bila oružarnica, tamnice su mogle zauzeti tek nakon izgradnje nove Onofrijeve oružarnice. Reprezentativne prostorije zauzimaju kat zapadnog krila. Dvorana Malog vijeća bila je vjerojatno prvo u polukatu južnog krila, ali se krajem 15. stoljeća našla na sjeverozapadnom dijelu dvora. U polukatu južnog krila bile su prostorije kaznenog suda, a neko vrijeme i dvorana Vijeća umoljenih. Krajem 15. stoljeća, u produžetku dvorane Velikog vijeća gradi se nova dvorana Vijeća umoljenih. Rezidencijalne prostorije bile su na katu južnog i istočnog krila, uključujući i gornji dio Kneževa dvora gdje su bile kuhinja, garderoba i sobe. Drugi dio bio je namijenjen za obitelj. Dvor je raspodijeljen po funkcionalnim zonama čime se omogućuje bolje razdvajanje javnog i privatnog prostora.⁵⁹

4.1.3. Obnova od 1444. do 1463. godine

Nakon odlaska Onofria della Cave iz Dubrovnika, popravljaju se krovni kanali i pokrovi te se postavljaju rešetke na donjim prozorima. Godine 1445. Petar Martinov iz Milana gradi kip svetoga Vlaha na ulaznim vratima, te se grade stubište, vrata oružarnice, klupe za trijem i cisterna te Dvor dobiva tekuću vodu. Na gradnji cisterne rade Božidar Bogdanović i Radin Bogetić. Malo vijeće 1446. godine donosi odluku da se iznad prozora notarije postavi ploča s natpisom Cirijaka iz Ankone. Vladimir Bogojević izrađuje fontanu u dvorištu 1452. godine. Primitak Michelea di Giovannia di Bartolomea da Fiesole u službu Republike 1458. godine

⁵⁸ NADA GRUJIĆ, (bilj. 57), 19-22.

⁵⁹ NADA GRUJIĆ, (bilj. 57), 24.

donio je važne promjene u daljnjem izgledu Dvora. Michele je izradio veliki pravokutni prozor ukrašen motivima *all' antica* koji se nalazi na segmentu sjeverne fasade sjeverozapadne kule te je pridonio stvaranju renesansnog rječnika.⁶⁰ Godine 1463. zazidan je luk trijema, a iseljenjem oružarnice došlo je i do radikalnih promjena na prizemlju južnog krila.

4.1.4. Obnova nakon 1463. godine

U ovom razdoblju zidani su prozori pročelja gornje etaže Dvora, a klesali su ih majstori Radivoj Bogosalić, Radonja Grubačević, Đuro Utišenović, Ratko Ivančić i Nikola Marković. Na pročelje su prvoga kata postavljene kasnogotičke bifore sa šiljastim lukovima i mrežištima, ali i s pojedinim renesansnim motivima kao što su *putti*. Salvi di Michele radi 1468. godine na rekonstrukciji vanjskog trijema. Unutarnji je dio trijema rekonstruirano stanje iz Onofrijeve obnove, dok je vanjski dio rađen u duhu toskanske renesanse. Svod trijema je križnorebrasti s pojasnicama i rebrima koji se pružaju iz importa i polukapitela. Salvi di Michele je umetnuo u arkade trijema nove kapitele s *puttima* koji plešu i girlandama. Smatra se da taj motiv proizlazi iz Donatellovog kruga te da su lukovi arkada rađeni prema uzoru Brunelleschija.⁶¹ Također, na glavnom portalu, na lijevom i desnom dovratniku dodani su reljefni umeci s motivima *putta* svirača i plesača. Smatra se da je njih izradio Pavle Dubrovčanin po grafičkim predlošcima Antonia Pollaiola te da je i on sam boravio u Donatellovoj radionici.⁶² Godine 1477. istočno je krilo pretrpjelo najveće izmjene, kada mu je s vanjske strane prigraden i novi gradski zid, a u 17. stoljeću i bastion.⁶³

4.1.5. Posebnost stila Kneževog dvora

Reprezentativnost dvora proizlazi iz njegovoga povijesnog sadržaja te osebnosti arhitekture i skulpture. Knežev dvor potvrda je najranijeg susreta s renesansom u hrvatskim krajevima, ali sa stilskim neujednačenostima koje se očituju u već spomenutim reljefima. Cjelina arhitekture i plastičnog ukrasa odražava ondašnji tradicionalizam dalmatinske

⁶⁰ NADA GRUJIĆ, (bilj. 57), 16.

⁶¹ MILAN PELC, (bilj. 12), 101-104.

⁶² IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 47), 209.

⁶³ NADA GRUJIĆ, (bilj. 57), 23.

umjetnosti. Osim toga, bitno je naglasiti pojavu svjetovne ikonografije koja korijene vuče iz antičkog nasljeđa.⁶⁴

Pojava natpisa na gradskim zdanjima, kao i latinični natpis na portalu Dvora: OBILITI PRIVATOTVUM PVBLICA CVRATE, također svjedoče antikizirajućim stremljenjima iako još u službi srednjovjekovnih određenja. Važno je napomenuti i da je skulptura Dvora općenito raspoređena prema kasnogotičkim načelima te se na trijemu miješaju kapiteli srednjovjekovnih i antikizirajućih tema.⁶⁵ Isto tako, jedan od poznatijih kapitela – takozvani *Eskulapov kapitel*, kojeg je vjerojatno napravio Petar Martinov, postaje znamen gradske zajednice. Suodnos arhitekture i skulpture te moderni likovni govor, kojem je pridonio i Petar Martinov, pokazatelji su Dubrovnika kao slobodnog grada.⁶⁶

4.2. Palača Divona

Najvažnija je komunalna građevina uz Knežev dvor bila palača *Divona*, sagrađena na mjestu stare carinarnice i javne cisterne. Carinarnica se na talijanskom nazivala *dogana* pa je iskrivljenim nazivom u 17. stoljeću došlo do naziva *Divona*, a palača ima i ime *Sponza* od talijanskog *spongia*. Gradnja *Divone* započela je 1513., a dovršena je 1522. godine, a gradili su je majstori iz korčulanskih obitelji Petrovića i Andrijića prema projektu inženjera Paskoja Miličevića. U njoj su se nalazile državna kovnica novca, škola, trgovačka skladišta i carinski uredi te oružarnica. Fontik sa skladištima u prizemlju gradili su Petar Petrović i Blaž Radivojević od 1516. do 1518. godine, dok Nikola i Josip Andrijić od 1519. do 1522. godine podižu renesansni trijem s vanjske strane građevine.⁶⁷

I na ovoj se građevini jasno vidi utjecaj arhitekture Kneževa dvora, te se na njoj prožimaju kasnogotički i renesansni izraz te reprezentativnost i utilitarnost. Paskoje Miličević vješto je povezao dvorište, koje ima potpuno praktičnu namjenu kao što su mjerenje i uvoz trgovačke robe, s vitkim reprezentativnim pročeljem koje se uklapa u središnji trg te zatvara prsten javnih građevina.⁶⁸ Često se spominjalo kako je palača *Divona* neskladno građena te se čak smatralo da je građena tijekom više razdoblja, no ona je od vrha

⁶⁴ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 47), 154.

⁶⁵ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 47), 124.

⁶⁶ MILAN PELC, (bilj. 12), 108-113.

⁶⁷ MILAN PELC, (bilj.12), 105.

⁶⁸ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 139.

do dna izgrađena ispreplitanjem gotičkorenesansnog stila.⁶⁹ Kao i druge javne građevine u Dubrovniku opremljena je kiparskim djelima u službi simboličkog prizivanja nadzemaljske zaštite, o kojem svjedoči reljef ugrađen u stražnjem zidu dvorišta palače. To je Isusov monogram s dva anđela, kojega su trebale sadržavati sve javne građevine. Ispod reljefa ugrađena je ploča s natpisom Ilije Crijevića iz 1520. godine koji zaziva Božji zagovor nad gradom te kip svetoga Vlaha zaštitnika posred završne etaže pročelja prema trgu. Spomenuti reljef i kip djelo su francuskog majstora Beltranda Gallicusa.⁷⁰

4.3. Palača Sandalja Hranića u Dubrovniku

Palača vojvode Sandalja Hranića, izgrađena između 1420. i 1432. godine, stajala je na prostoru današnje Držićeve poljane sve do potresa 1667. godine. Dubrovačka je vlada uposlila najistaknutije majstore toga doba i ostvarena je reprezentativna palača koja je ostala uzorom za druge javne i privatne dubrovačke građevine. Sandalj Hranić je tijekom četiri desetljeća od 1394. do 1435. godine bio najpouzdaniji dubrovački partner, otkada je 1399. godine pomogao Dubrovčanima založivši se da im kralj Ostoja potvrdi posjed Primorja. Da bi vratili uslugu, Dubrovčani su kako njemu tako i drugim gospodarima okolnih zemalja dodjeljivali građansko pravo ili vlasteoski status te su ih darivali u novcu, tkaninama, namirnicama i ostalim dragocjenostima. Često bi ih proglašavali dubrovačkim plemićima te ih obdarivali posjedima i dubrovačkim kućama koje su priličile dostojanstvu novih vlasnika. Takve su građevine često iziskivale veće ili manje adaptacije koje su se izvodile na trošak komune.

Prva Sandaljeva kuća se nalazila na Komunalnom trgu, u nizu građevina južno od Kneževa dvora. Iz 1419. datiraju podaci da je Sandalj Hranić Dubrovčanima prodao svoju polovicu Konavala, a zauzvrat dobiva novac i posjed u Župi te još dvije kuće u Gradu. U registru nekretnina iz 20-ih godina 15. stoljeća mogu se naći podaci o tome da je sklop Sandaljeve palače obuhvaćao tri starije građevine te da su sva tri dijela palače bila dio fonda nekretnina kojima su gospodarili rizničari. Dubrovačke su vlasti, odlučivši da ih daruju Sandalju Hraniću, preuzele i trajnu obvezu plaćanja godišnjih najмова. Radovi na spajanju i rekonstrukciji starijih

⁶⁹ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 135.

⁷⁰ MILAN PELC, (bilj.12), 107.

građevina te opremanju palače započeti su 1421. i dovršeni 1432. godine. Nadzor nad provedbom povjeren je oficijalima.⁷¹

4.3.1. Položaj Palače

Palača Sandalja Hranića nalazila se na već spomenutoj poljani Marina Držića u blizini Katedrale, Kneževa dvora i lučkih vrata, Vrata od Ponte, koja su iz luke vodila na Komunalni trg. Sandaljeva palača je bila jedna od kuća koje su 70-ih godina 15. stoljeća tvorile potez srednjovjekovnoga gradskog zida između starih Vrata od Ponte i Pustijerne. Kuće spojene u Palaču nalazile su se sjeverno od kuće lokrumskog opata. Godine 1345. naređeno je da se zazidaju sva vrata i otvori prema moru, što se ponavlja i kasnijih godina, te su stoga prozori na prvome katu Palače izrijeckom 1427. godine istaknuti kao primjer kako rešetkama treba zatvoriti prozore odgovarajućih etaža drugih kuća. Palaču Sandalja Hranića moguće je razabrati na nekoliko prikaza grada nastalih prije potresa 1667. godine.⁷²

Prikazi, potvrđuju da je Sandaljeva palača imala dva slobodna pročelja: zapadno okrenuto katedrali i istočno okrenuto luci. Sa sjeverne strane bila je kuća Kristofora de Pozza, a s južne je strane palača bila odvojena od kuće lokrumskog opata natkrivenim prolazom, čija je visina odgovarala prizemlju, a vjerojatno i niskom prvome katu.⁷³

4.3.2. Arhitektura Sandaljeve palače

Godine 1419. staroj se Sandaljevoj kući priključuje i susjedna kuća Sime de Gradi, koja se nekad sastojala od dvije kuće, te započinju veliki i složeni radovi njihova objedinjavanja i uređenja prostorija koje su trebale doseći najvišu razinu reprezentativnosti. Godinu kasnije, donesen je prijedlog nacrt projekta rekonstrukcije zatečenih zidova i općenito preuređenja, no jedino je projekt obnove glavnog pročelja palače prihvaćen u potpunosti. U srpnju 1421. godine članovi Maloga vijeća Andrija de Menze i Junije de Bona ugovorili su s klesarom Alegretom izradu kamenih vrata, prozora i balatorija za Sandaljevu kuću. Iste godine dolazi do bitne promjene prvotno zamišljenog opsega radova na Sandaljevoj palači. Vijeće umoljenih odlučuje da se zid glavnog pročelja do temelja sruši i podigne iznova.

⁷¹ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, No. 48, 2010: 47-132, 47-56.

⁷² NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, 58-60.

⁷³ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 62.

Za novo pročelje je upotrijebljena starija kamena građa. Od svih prozora na glavnom pročelju Sandaljeve palače kao predlošci se u narudžbama najčešće javljaju saracenski prozori prvoga kata. Iz ugovora u travnju 1422. godine doznaje se da je Sandaljeva palača imala i treći kat koji se dotad ne spominje.⁷⁴ Zamisao da pročelje dobije zonu trećeg kata zacijelo je vezana uz spominjanu odluku o rušenju i ponovnoj gradnji pročelnoga zida. Reprezentativnosti glavnog pročelja pridonosila je i pozlata te je 1426. godine, u očekivanju Sandaljeva dolaska, Vijeće umoljenih odlučilo da se za glavno pročelje palače iskleše još jedan pozlaćeni *cimerium*, tj. reljefni grb. Palaču je okrunio kameni balatorij poput dugačkog balkona koji je okružio sa sve četiri strane jedan povišeni paviljon na palači. Sandaljev balatorij podsjeća na kruništa nekih kula te bi se rješenje primijenjeno na Sandaljevoj palači moglo smatrati izuzetnim pa i inovativnim. Izvedba je bila složena te je krajem 1422. godine oficijalima općinskih radova naređeno da gradnju balatorija povjere majstoru Boninu iz Milana, a početkom iduće godine da se balatorij dovrši. Balatorijem je bio ograđen četverostrani paviljon, koji se u dokumentu iz 1425. naziva *liago*.⁷⁵

Za razliku od zapadnoga pročelja okrenutog trgu i katedrali, o istočnoj fasadi okrenutoj prema moru nema toliko podataka. Budući da je imala funkciju gradskog zida, imala je i manje otvora. Na prozorima prvoga kata bile su rešetke, postavljene na kuću Sime de Gradi prije no što ju je općina darovala Sandalju, koje su nakon ugradnje novih prozorskih okvira zamijenjene novima. Početkom je 1423. godine za jednu od soba na prvome katu prema moru naručen novi saracenski prozor s rešetkom, a 1424. godine spominju se dva prozora u zoni prvoga kata koje je trebalo pozlatiti. Za dvije sobe drugoga kata još je 1420. predviđena izrada dvaju saracenskih prozora, između kojih je trebao biti pričvršćen pozlaćeni kameni *cimerium*. Posrijedi je bio reljefni tzv. *puni grb* koji se sastojao od štita, kacige s plaštem i ukrasa ili nakita kacige, *krijeste*.⁷⁶

Godine 1422. istočna je fasada dovršena postavljanjem kamenih oluka kojima će voda dotjecati u cisternu, te je uslijedila i odluka da se gradski zid uz Sandaljevu palaču povisi, što je vrlo vjerojatno bio uzrok prodora vode koja je oštetila palaču i dovela do prvih popravaka 1434. godine.⁷⁷

⁷⁴ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 63-65.

⁷⁵ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 64-68.

⁷⁶ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 69.

⁷⁷ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 72.

Uoči Sandaljeva dolaska u Dubrovnik 1426. godine, Vijeće umoljenih odlučilo je predložiti da se ispred palače načini trijem. Predložak za lukove i profilacije bio je Knežev dvor. Trijem je na stupovima Sandaljeve palače obuhvatio zone prizemlja i niskoga prvog kata. Predviđeno je da se trijem natkrije kamenim pločama koje je trebalo kraćim stranicama ugraditi u zid pročelja. Takav je slučaj s masivnim kamenim monolitnim pločama vjerojatno i ranije primijenjen na loži pred Kneževim dvorom.⁷⁸

Radove na Palači izvodili su najbolji majstori koje se u tom trenutku u Dubrovniku moglo naći: majstor Alegreto koji je bio odgovoran za klesanje okvira otvora i obnove pročelja, Bogulinov/Bogavčić koji je angažiran na samom početku zahvata za radove na glavnome pročelju i balatoriju, Brajko Bogosalić od kojega su 1422. naručeni balkonceli za treći kat glavnoga pročelja; a s radovima na palači, na temelju odavno uočenih dokumenata, povezuje se i ime Bonina iz Milana kojega se veže uz posao klesanja cimerija i uz kameni balatorij.⁷⁹

4.3.3. Unutrašnjost Palače

Pregradnja unutrašnjega prostora nije bila radikalna. Kuće koje su spojene u *Sandaljevu palaču* imale su u prizemlju gospodarske prostore, dućane ili skladišta odijeljena od skučenoga ulaznog prostora iz kojeg su vodila stubišta prema ostalim katovima stambenog prostora. Bilo je potrebno reorganizirati prizemlje da bi se dobilo reprezentativno predvorje ispod kojeg se nalazila cisterna, a u dijelu predvorja nalazila se i štala. U štalu se najvjerojatnije ulazilo iz prolaza između palače i kuće lokrumškoga opata.⁸⁰ Na prvome se katu, iznad štale u prizemlju, nalazila kuhinja te dvije sobe. Na drugome se katu 1420. godine bilježe četiri prostorije. Tada je određeno da se za *dvije prostorije prema luci* izrade dva saracenska prozora s grbovima, kao i da svaka od *dvije prostorije uz stubište* dobije svoja vrata, a vrata je trebalo načiniti i u zidu koji ih je razdvajao. Pomnija analiza toga dokumenta pokazuje da je zapravo riječ o tri prostorije.

Godine 1423. odlučeno je da se te dvije sobe na drugome katu preurede i da jedna bude spavaća, a druga da postane prostorija za prijem tzv. *anticamera*. Takvo razdvajanje funkcija odgovaralo bi višoj razini stanovanja, sukladno rangu vlasnika: soba u kojoj se spava posve je

⁷⁸ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 80.

⁷⁹ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 81.

⁸⁰ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 71.

privatna, a *anticamera* je prostor u kojem se primaju gosti. Prostorije drugoga kata bile su reprezentativne. *Piano nobile* je naglašen na pročelju većim prozorima i njihovim simetričnim postavom. Palača je opremljena u skladu s najvišim standardima reprezentativne dubrovačke stambene arhitekture toga doba. Prostorom predvorja dominirala je klesana kamena kruna cisterne.⁸¹

Dvorane u dubrovačkim kućama obavezno imaju zidni umivaonik koji se u dokumentima 14. i 15. stoljeća naziva *schaffa* ili *pillum*, a palača je imala i zahod. Za pregradne se zidove, podove i stropove rabilo drvo što pokazuje važnost njegove uloge u artikulaciji stambenog prostora 15. stoljeća. Vezano uz namještaj, sačuvani su podaci o krevetima i nebnicama, konstrukcijama koje se izvode iznad i oko kreveta u nekoliko soba Sandaljeve palače. One u to doba nisu imale stupove, odnosno nisu bile vezane uz krevet, nego uz arhitektonske strukture (strop i zidove), ili su bile samostojeće. Opremanje soba takvim drvenim konstrukcijama, osim što je bilo funkcionalno, bilo je i znak društvenog statusa. Raskošnom uređenju interijera pridonosila je i boja, koja se naručivala iz Venecije, te se tijekom gradnje Palače u nekoliko navrata naručuje zlato i azur.⁸²

4.3.4. Funkcija Palače

Iako se Palača svrstava u stambenu arhitekturu, ona je po svojoj funkciji koju je imala bila vrlo bitna za komunu te je se stoga može svrstati među komunalne građevine. Reprezentativno smještena i opremljena, Palača je bila osposobljena za stanovanje već 1424. godine, otkada postaje jednom od rezidencija za visoke goste koji su dolazili u Grad. Dubrovačke su vlasti za njihov smještaj određivale najreprezentativnija stambena zdanja, bez obzira na to jesu li bila u vlasništvu privatnih osoba ili crkve. Posjetiteljima najvišeg ranga čast je iskazivana smještajem u Kneževu dvoru, no Sandalj Hranić zahtijevao je da ima vlastitu rezidenciju. Sandaljevu je palaču, kao i gotovo svaku reprezentativnu dubrovačku stambenu građevinu toga doba, moguće promatrati kao svojevrsnu sponu između starijih i novijih zdanja.⁸³

Poslije smrti Sandalja Hranića 1435. godine palaču je naslijedio njegov nećak herceg Stjepan Vukčić Kosača, koji je poveo rat protiv Dubrovnika 1450/4. godine te mu je stoga

⁸¹ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 73-75.

⁸² NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 76.

⁸³ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 84.

oduzet status plemića, a time i kuća. Podaci s kraja 15. stoljeća pokazuju da se pojedini dijelovi Sandaljeve palače već tada koriste u druge, pa i manje reprezentativne svrhe te se palača potkraj 1492. godine spominje kao općinsko vlasništvo, odnosno kao jedna od općinskih kuća.⁸⁴

Tada su prema pravilima za iznajmljivanje općinskih nekretnina, iznajmljeni i prostori u njezinu prizemlju. Prva je od prostorija u prizemlju bila najprostranija i nazivala se *magazeno over botega*, a najvjerojatnije je imala zaseban ulaz s trga. Preostale se dvije prostorije bilježe kao skladišta (magazeni). U gornjem je dijelu građevine potkraj 15. stoljeća bila smještena škola. Godine 1520. grad je zadesio potres, a u ožujku 1525. godine Malo vijeće donijelo je odluku da se na Sandaljevoj kući ponovno popravi stup s lukom koji prijeti rušenjem. Sredinom 16. stoljeća palača postaje rezidencijom Turaka, a brigu o njoj vode stalno namješteni općinski službenici. Naposljetku, od godine 1638. *la casa grande del comune detta Herzegovina*, kako se kasnije nazivala, iznajmljuje se kao jedna od općinskih kuća. Kuća je ponovno iznajmljena 1643., 1653. i potom 1660. godine, kada se u knjizi općinskih nekretnina bilježi posljednji put prije potresa.⁸⁵

Sandaljeva je palača bila ponajprije simbolična rezidencija svog vlasnika jer Sandalj u njoj nije boravio niti jedan dan, no posjedovanje kuće u gradu bila je nužna sastavnica plemićkog statusa pa je i sam pojam kuće bio vezan uz određenu simboliku.⁸⁶

4.4. Gradski zvonik

Dubrovačku placu zaokružuje visoki gradski zvonik za sat koji se naziva *Gradska luža*. Svojom se jednostavnošću savršeno uklopio u ranije okruženje gotičkih palača prije potresa, kao i u barokno okruženje nakon potresa. Postavljen je na najistaknutije mjesto, u os današnjeg *Straduna* tako da svatko tko ulazi u grad sa zapada može odmah razaznati gdje je središte grada. Toranj čini masivni, četverokutni korpus koji sadrži okruglu, široku ploču sata, a na vrhu je rastvoren ložom u kojoj su se trebali vidjeti brončani ljudski likovi kako tuku satove o zvono. Prema arhivskim je podacima toranj sagrađen 1445. godine, i, iako predstavlja pojavu renesanse u Dubrovniku, on nije u potpunosti renesansni, primjerice loža za zvona ima renesansni oblik,

⁸⁴ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 89.

⁸⁵ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 97-98.

⁸⁶ NADA GRUJIĆ, DANKO ZELIĆ, (bilj. 71), 101.

no svi ukrasi su još gotički: lisnati kapiteli stupića, četverolisni prozori, vijenac tambura, izmjenični zupci uz lukove. Sin državnog admirala Mihe Žurgonića načinio je na zvoniku veliku mjedenu ploču za očitavanje vremenskog toka na kružnome brojčaniku i pod njome postavio kazaljku mjesečevih mijena.⁸⁷

Na zvoniku su radili Radonja Grubačević i Đuka Utišenović. Pripko Radončić se obvezao do kraja 1445. godine da će dovršiti zvonik sata.⁸⁸ Tijekom vremena izvršene su promjene na gradskom zvoniku, Žurgovićevo ploča zamijenjena je 1449. godine novom koju je naslikao Matko Junčić. U 16. stoljeću zamijenjeni su drveni kipovi brončanim zvonicima tzv. *Zelencima*. Dubrovnik je pedesetak godina ranije sazio gradski zvonik prije Mlečana, koji su kasnije na trgu Sv. Marka podigli zvonik s brončanim kipovima Mora. Zvono i sateve prvotno je 1478. godine izlio Mihajlo Firentinac, no budući da mu zvono nije bilo dovoljno zvučno, zamijenjeno je 1506. godine većim i zvučnijim kojeg je izlio Ivan Rabljanin, a smatra se da je prvotne kipove koji su kasnije zamijenjeni novima izradio majstor Luka Žurković.⁸⁹

4.4.1 Kipovi *Zelenci*

Dva monumentalna brončana kipa sa zvonika gradskoga sata grada Dubrovnika pripadaju malobrojnim djelima renesansnog kiparstva u Hrvatskoj o kojima do nedavno nisu iznesena pouzdanija znanstvena mišljenja. Kako i oni na neki način predstavljaju dio arhitektonske dekorativne plastike obrađujemo ih u ovoj radnji. Ne može se sa sigurnošću reći tko ih je napravio, ali je poznato da su prije monumentalnih kipova stajali manje monumentalni drveni kipovi iz 1444. godine, a koji su djelo Luke Žurkovića kojemu je 1447. godine dodijeljena dužnost protomajstora sata. Smatra se da je podrijetlo *Zelenaca* nužno tražiti među tzv. *Jaquemartima*, *Jakova s batom*, gornjoeuropskoga svijeta iz kasnog srednjovjekovlja, koji su odbrojavali sate na francuskim, švicarskim i ostalim zvonicima.⁹⁰ Nastanak se kipova veže uz oko 1477. godinu kada je Ivan Franov iz Bergama preuzeo održavanje čitavoga sata. Godinu se kasnije zvonik ponovno prepravljao te je tom prilikom preliveno i staro zvono, no učinak

⁸⁷ IGOR FISKOVIĆ, *Dubrovački Zelenci*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Joško Belamarić (ur.), Vol. 31 (1), Split, 1991: 151-174, 152.

⁸⁸ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 105-108.

⁸⁹ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 87), 110.

⁹⁰ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 87), 156.

nije postignut, zbog čega je lijevanje trećega zvona prepušteno Micheleu di Giovanniu da Fiesole, koji je od 1457. bio lijevač topova u Dubrovniku. Novo je zvono postavljeno već spomenute 1506. godine, a izradio ga je domaći lijevač Ivan Rabljanin. Upravo su se njemu pripisivali kipovi *Zelenci*, međutim novija saznanja vežu ih uz iskusnog majstora Michelozza di Bartolomea koji je nekoliko godina boravio u Dubrovniku, a vrlo je vjerojatno da ih je po njegovom modelu izradio njegov suradnik Michele di Giovanni.⁹¹ Postoje također i navodi u kojima je Michele di Giovanni učenik Masa di Bartolomea, za kojeg je radio, a ne Michelozza.⁹²

Prema Igoru Fiskoviću kipovi *Zelenci* svojom vrsnoćom nadilaze prosjeke čitave istočnojadranske obale, nemaju uzora, izrazito su renesansnih svojstava te ih se veže uz školovanog kipara. Njihova stilska doradenost te figuralni i dekorativni čimbenici nadmašuju dosege hrvatskog kiparstva 15. stoljeća. Ovi su brončani kipovi svjetovnog karaktera, a bez sumnje možemo reći da je njihov javni sadržaj prikazan antičkim elementima koji nisu karakteristični za istočnojadransku sredinu.⁹³ Kipovi premašuju prirodnu veličinu čovjeka od 190 cm, u pokretu su i drže teške batove s kojima udaraju o zvono. Jedan podiže bat desnicom, a drugi ljevicom u zrcalnoj suglasnosti, trodimenzionalno su oblikovani kao da se stvarno pokreću od koljena do ramena. Naglasak je na lakoći kretnji koje se usmjeravaju od vrha do dna, a lica su gotovo naturalistička. *Zelence* pokreće prijenosnim mehanizmom vanjska željezna poluga s leđa, a gornji dio njihovih tijela se okreće oko unutrašnje osovine o pojasu. Vanjski dijelovi su stradali u više navrata te je oštećena površina kipova.

Osim plastičke oblikovnosti vrlo je značajna i ikonografija *Zelenaca*: oni su oblikovani poput antičkih vojnika, nalik mitskim herojima. Dubrovnik je jedini grad na hrvatskoj obali koji je stremio da se iskaže posjednikom latinskih kulturnih izraza. Na uresu oklopa nalaze se Gorgona i Triton ispod središnje, najveće glave Meduze, kojima se iskazivala obrambena moć. Moguće je da su veliki kipovi predstavljali Perzeja, legendarnog pobjednika ne samo Meduze nego i morskih čudovišta, po hrabrosti opće hvaljenoga pretka Herakla te graditelja utvrđenih gradova na obalama Sredozemlja, kojime se veličala ne samo smjelost ili snaga, nego i neporočnost duha, a klasična ga mitologija predstavlja šticenikom Atene i Hermesa koji se mogu smatrati odabranim zaštitnicima i grada Dubrovnika. Ovakva ikonografija potvrđuje zavidna zrelo humanistička promišljanja grada Dubrovnika.⁹⁴

⁹¹ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 87), 152.

⁹² IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 87), 168.

⁹³ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 87), 156.

⁹⁴ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 87), 157-162.

Na velikim je brončanim kipovima postignuto prednoženje krupnog, ljudskog tijela u pokrenutom stavu, detalji osebujne plastične razrade, ornamentiranje odore, anatomske točno modelirana lica, ispravno postavljeni udovi i slično. *Zelence* se svakako vezuje uz toskansko kiparstvo jer se na njima više iščitava toskanski kiparski stil, a ne padovanski. Upravo taj stil dovodi kipove u vezu s Michelozzom di Bartolomeom koji je djelovao u Dubrovniku od 1461. do 1464. Suradivao je s istaknutijim umjetnicima te su zapaženi njegovi radovi koje je stvarao zajedno s vodećim kiparima od Ghibertija do Donatella. Radio je nacрте za djela koja su potom ostvarivali iskusni kipari poput Luce della Robbia. Crtačka je sposobnost često nadilazila njegovu sposobnost plastičnog oblikovanja. Smatra se da je Michelozzo utvrdio latentni klasicizam te ga karakteriziraju: oštar izraz fizionomije, oštro urezivanje nabora čela, modelacija napučenih usana nad isturenim bradama, oštrina pogleda, stilizacija te tvrdo rezani, vitičasto usitnjeni uvojci kose i brade.⁹⁵ Figuralne je motive moguće usporediti s nacrtima i djelima Micheala di Giovannia te se lakše dolazi do zaključka da on ipak nije autor *Zelenaca* budući da su njegovi reljefi različito klesani i pokazuju drugačije shvaćanje plastične forme.

Ne postoji vjerojatnost da ih je po modelu i nacrtu Michelozza Bartolomea izradio i izlio u bronci Michele di Giovanni koji je uspostavio ključnu sponu između Masa i Michelozza kao suverenijih renesansnih stvaratelja u Dubrovačkoj sredini.⁹⁶

4.5. Orlandov stup

Na trgu se pred crkvom sv. Vlaha nalazi četverokutni kameni pylon na kojemu je u visokom reljefu prikazan lik viteza kako stoji u oklopu te u desnici drži brončani mač, a u lijevoj štit. Brončani mač predstavlja tradicionalno sredstvo odluke, ratničku smionost, moć te autoritet vlasti i zemaljske pravednosti.⁹⁷ Stup je izdubljen plitkim gotičkim fialama i završava vijencem. Kip Orlanda stilski je arhaičan, lice je uokvireno stiliziranom kosom i arhaičnim, gotičkim osmijehom. Uzor se za izgradnju kipa nalazi u gradovima sjeverne i srednje Njemačke. Stup je vrlo bitno obilježje Dubrovačke Republike jer su se oko njega izricale presude, najavljuvale svečanosti, te je lakat njegove desnice služio kao mjera za trgovce pri prodaji sukna

⁹⁵ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 87), 168-171

⁹⁶ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 87), 174.

⁹⁷ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 47), 90.

i ostalih stvari.⁹⁸ Lik Orlanda je prizemljen reljefnim pripajanjem stupu za općinsku zastavu koji se nalazio na istome mjestu uz gradsku lođu i crkvu sv. Vlaha. Novi stup okrenut je sučelice gradskim vratima, *Vratima od carinarnice*, kroz koja su ulazili voditelji trgovine i strana poslanstva. Orlandov stup je zamišljen kao cjelina grada, kao istaknuti dio plastičke opreme urbanog prostora kojim se stvara ravnoteža sadržaja i oblika te se nalazi na stjecištu dvaju trgova. Nastao je 1418. godine i pripisuje se majstoru Boninu iz Milana. Orlandov stup je trebao došljacima ukazivati na slobodarsku tradiciju i tadašnju nepokorivost grada Dubrovnika te je dokaz o jačanju političke samostalnosti Grada koji prati urbanističke događaje i naglašava funkcionalnost životnog odvijanja. Neopoziva je i njegova povezanost s funkcioniranjem trgovačko-komunalnog poretka. Spomenik Orlandu predstavlja jezik suvremenog kiparstva koje je odgovaralo ondašnjoj ideologiji i moralu dubrovačkog društvenog upravljanja i vjerojatno je nastao po nalogu ili pod nadzorom gradske uprave koja je sva likovna ostvarenja sagledavala unutar cjelovite slike Dubrovnika.⁹⁹ Bitno je naglasiti da se način postavljanja kipova na javnim mjestima u Dubrovniku ustalio prema likovno jasnim predlošcima klasicizirajućih ustroja u kojima je prevagnulo postavljanje kipa unutar niše po uzoru na antičko-rimske edikule. Na njima se, također, slijedi put donekle dekorativnih oblika klesarstva gotike ka renesansi. Iako se navedeno može smatrati prvim korakom ka modernom shvaćanju, ono što doista jest modernističko je uravnotežen odnos arhitekture i skulpture radi stvaranja dinamičnog dojma cjeline.¹⁰⁰ Stup je pao u oluji te je obnovljen 1878. godine.¹⁰¹

4.6. Utilitarne građevine

Sastavni dio gradskog tkiva čine i utilitarne građevine koje su prije svega funkcionalne, a estetski izgled i dekorativnost su od manje važnosti. No, te su građevine vrlo bitne zbog graditeljske aktivnosti, jer su na njima brojni graditelji i majstori dokazivali visoku razinu graditeljskog, klesarskog te inženjerskog umijeća. Jedan od najznačajnijih graditelja utilitarne arhitekture je Paskoje Miličević, a zaslužan je za uređivanje dubrovačke luke 1484. godine, kada je uslijedilo podizanje lukobrana Kaše koji je štitio luku od velikih valova i omogućivao njezino zatvaranje. Također je izgradio i valobran u luci Maloga Stona. Od ostalih utilitarnih

⁹⁸ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 102-104.

⁹⁹ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 47), 92-94.

¹⁰⁰ IGOR FISKOVIĆ, (bilj. 47), 94.-99.

¹⁰¹ CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 37), 102-104.

građevina treba spomenuti česme i cisterne te skladišta žita koja su bila od velikog značaja za grad Dubrovnik.¹⁰²

O česmama i vodovodu, koji su bili potrebni za preživljavanje stanovništva već je bilo spomena, no isto tako važno je bilo i novoizgrađeno skladište žita Rupe u Dubrovniku koje je sagrađeno od 1542. do 1590. godine i sastoji se od 15 dubokih bunara usječenih u živu stijenu na južnom, povišenim dijelu grada. U njega se moglo spremati oko 1500 tona ili 150 vagona žita. Imalo je i tri nadzemne etaže iz kojih se osušeno žito otvorima u podu i kanalima u zidu spuštalo u bunare. Nadzemni je dio spremišta konstruiran od masivnih četvrtastih pilona s bačvastim svodom od sedrenog materijala. Treba spomenuti i Stonsko spremište soli koje je izgrađeno 1581., dok je u Gradu 1460. godine sagrađeno veliko spremište soli.

Uglavnom su skladišta bila smještena u blizini gradske vijećnice, lođe ili arsenala u takozvanim fonticima. Spremišta su se također nalazila i u prizemlju kuća, a na gornjem su katu živjeli trgovci.

Veći, tranzitni gradovi sadržavali su utilitarne građevine kao što su lazareti, skladišta za raskuživanje robe i karantene za putnike, bolnice ili hospicije koje su ponekad bile povezane s ubožnicama. Tijekom druge polovice 15. stoljeća u Dubrovniku je podignut lazaret na Dančama, a u 16. stoljeću na otoku Lokrumu. Za robu koja je dolazila kopnenim karavanima, 1590. godine započela je gradnja velikih lazareta na gradskom predjelu Ploče, koji su završeni tek u 18. stoljeću. Lazareti su uglavnom bile kamene građevine uz morsku obalu s dvije etaže. U donjoj su se etaži nalazila skladišta za robu, a gornja je etaža bila namijenjena smještaju trgovaca. Služili su kao karantena zaraženih bolesnika, stoga su i smješteni izvan gradskih zidina te su bili strogo nadzirani kako bi se spriječio ulazak zaraženih bolesnika ili robe u grad. Osim lazareta, Dubrovnik je imao i bolnicu *Domus christi* podignutu u srednjem vijeku pokraj samostana svete Klare, koji je ujedno bio i ubožnica.

Tijekom srednjeg vijeka u Dubrovniku je izgrađen arsenal, koji se kasnije širio i 1535. godine postao najveći kompleks arsenala koji je uvijek imao spremnu ratnu mornaricu. Ispred kule svetog Dominika građen je manji arsenal koji je konačni oblik dobio 1574. godine. Na prostore velikog arsenala nadovezuju se prema gradu fontik i vijećnica, ribarnica i klaonica te zgrada za skladištenje žita.¹⁰³

¹⁰² MARIJA PLANIĆ LONČARIĆ, Organizacija prostora, urbanizam, u: *Zlatno doba Dubrovnika*, kat.izl., Ante Sorić (ur.), Zagreb, 1987., 289-306., 294.

¹⁰³ MILAN PELC (bilj. 12), 109-114.

4.6.1. Paskoje Miličević (1440 – 1516.)

Prvi se zabilježeni podatak o graditelju Paskoju Miličeviću nalazi u knjizi Vijeća umoljenih iz 15. travnja 1466. godine, kada je i zaključeno da mu se sagradi kuća na Pilama, a koncem 1465. ili 1466. godine je primljen u državnu službu. Može se utvrditi da je bio sin nekog Mihajla, jer ga se spominje kao *Pasqualisa Michaelisa*. Oko njegova mjesta rođenja vode se polemike: Đelčić i Folnesics smatraju da je Paskoje doseljenik iz Firence, jer se ponekad spominje kao što je već navedeno *Pasqualis Michaelis*, a po Đelčićevom mišljenju sin je Mihajla iz Firence koji je od 1454 – 1480. godine u Dubrovniku lijevao topove. Folnesics zaključuje da je Paskoje doseljeni Firentinac na temelju stila arkada palače *Divone*, no to su sve neznanstvene pretpostavke. Postoji navedeni natpis u sakristiji dominikanske crkve gdje jasno piše *Pasqualis Michaelis Ragusinus*, Dubrovčanin, no Đelčić i dalje tvrdi da je Paskoje imao samo dubrovačko građansko pravo, iako je poznato da se strani majstori koji dobiju građansko pravo nikada ne nazivaju Dubrovčanima.

Također postoje i dokazi da je Paskoje imao svoja imanja u Stonu i u ostalim mjestima poluotoka Pelješca te se smatra da je on zapravo iz tog predjela Republike, odakle su se stanovnici nazivali Dubrovčanima. Paskoje je bio vrlo imućan te je osim spomenutih imanja, osnovao rafineriju bakra te držao u zakupu izvor vode i mlinove u Rijeci Dubrovačkoj, no nije znao raspolagati svojim imetkom, tako da je bio primoran prodati dio imanja na Pelješcu ili se nagoditi s vjerovnicima.

O Paskojevom radu nema mnogo dokumenata, no ipak su zabilježena najvažnija djela. Lukobran Kaše svakako je jedno od njegovih najvažnijih djela. Lukobran zatvara prema jugoistoku skoro čitavi prostor od tvrđave Revelina do svetog Ivana, ostavljajući prolaz u samu luku. U drugoj četvrtini 15. stoljeća predložena je regulacija gradske luke zbog strateških i trgovačkih potreba. Luka je bila širom otvorena, dvije jake kule branile su njezin ulaz, ali kod noćnih prepada neprijatelja dugi željezni lanac, koji je zatvarao luku između tvrđava sv. Ivana i sv. Luke, nije dovoljno jamčio sigurnost. Osim toga, za vrijeme južnog vjetrova bilo je onemogućeno pristajanje i boravak brodova u većem djelu luke. U veljači 1484. godine doneseno je rješenje da se gradska luka izradi prema nacrtu Paskoja Miličevića.¹⁰⁴

¹⁰⁴ LUKŠA BERITIĆ, *Dubrovački graditelj Paskoje Miličević*, Split, 1948., 4-6.

4.6.2. Lukobran Kaše

Lukobran Kaše podignut je sličnim načinom gradnje kao rimska luka *Cesarea* koja je građena u doba Heroda Velikog između 22. i 10. godine prije Krista. Vrlo je vjerojatno da obje luke imaju isti način oblikovanja lukobrana uz pomoć drvenih sanduka tzv. *Kašuna* – naziv za drveni kalup u obliku sanduka koji se može definirati kao posebna forma od drva, oblikovana izvan vode, bez dna, u koju se ubacuje beton, postavljena u konstrukciju podvodnih temelja ili na močvarnim terenima. Po njima je lukobran dobio ime. Takav je način gradnje zaštitio od izravnog udara valova s pučine. U zapisu o Dubrovniku spominje se da je lukobran velika utvrda okrenuta prema jugu, a ispred utvrđenog grada stvorena je luka s pomoću potopljenih *kesona* (cassona, kašeta, kašuna, sanduka). Za velike je brodove ulaz bio između kesona i utvrde, a za male je brodove služio manji ulaz sa strane. Ne zna se točno jesu li Dubrovčani poznavali hidraulično vezivo od vulkanske prašine koje u dodiru s vodom stvara najtvrdi spoj i jesu li Kaše podignute uz pomoć tog *prirodnog* cementa. Novija istraživanja sondama dovela su do saznanja da se lukobran sastoji od kamenih blokova i lomljenog kamena povezanih santorinom, te da nije građen na suho.

Početkom 16. stoljeća Kaše su bile u cijelosti izgrađene s dva ulaza u luku, širim za veće i užim za manje brodove, koji je zatrpan 1631. godine.¹⁰⁵

4.6.3. Ostala djela

Prema Paskojevoj zamisli građen je i poluokrugli bastion ispod kule sv. Luke, koji je bio njegov prvi rad registriran u knjigama, a sagrađen je 23. lipnja 1470. godine. Okrugli toranj uz zidine ispod sv. Petra Klobučića, koji danas čini sastavni dio tvrđave *Mrtvo zvono* i koji je podignut za utvrđenje zidina, također je sagrađen prema Paskojevom nacrtu 1501. godine. Dvije su godine kasnije rađeni i radovi na tornju kod Mula, koji je sada sastavni dio tvrđave sv. Ivana. On nije samo utvrđivao zidine, nego ih je i naoružavao, jer je bio i lijevalac topova. U Gradu je izvršavao i mnoge druge radove kao što je jarak uz gradske zidine na Pločama 1494. godine, a 1500. godine zazidao je i gotičku sakristiju u crkvi sv.

¹⁰⁵ ANTUN NIČETIĆ, Neke nove spoznaje o valobranu Kaše i Porporeli, u: *Naše More*, Srećko Krile (ur.), Sveučilište u Dubrovniku, Vol. 53 (3-4), 2006: 148-155, 149-150.

Dominika o kojem svjedoči natpis. Najznačajniji radovi su mu svakako na palači *Divoni* o kojima je već bilo spomena.

Tragove svojeg rada Paskoje je ostavio i u Stonu gdje je radio na njegovom utvrđivanju, a 1489. godine odlučeno je da se stonski Veliki kaštio popravi i pregradi po nacrtima Paskoja Miličevića i to tako da se na sva četiri ugla sagradi jedna okrugla kula, no sagrađena je samo jedna na sjevernoistočnom kutu kaštela.

Godine 1492. nastavlja se utvrđivanje Velikog kaštela prema Paskojevim nacrtima, a smatra se da je on sagradio i sve tornjeve.

Paskoje Miličević ostavio je za sobom mnoga djela koja su dokaz njegovoga predanog rada, te unatoč nastojanjima da ga se predstavi kao stranog graditelja, on je vrstan i mnogostruki domaći graditelj koji je radio za dobrobit svoje domovine.¹⁰⁶

¹⁰⁶ LUKŠA BERITIĆ, (bilj. 100), 7-11.

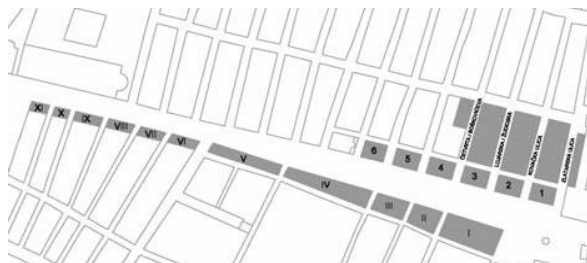
5. Zaključak

Razdoblje 15. i 16. stoljeća u Dubrovniku naziva se *Zlatno doba* grada Dubrovnika jer ono obilježava procvat trgovine, posebice u 16. stoljeću kada Dubrovčani uspješno uspostavljaju trgovačke veze s Turcima. Razvoj prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću dovodi do novih potreba stanovništva što uvjetuje ubrzan razvoj infrastrukture grada Dubrovnika, kada se gradi vodovod. Sve je veći broj stanovnika pridonio razvoju graditeljske djelatnosti koja je dovela i do niza urbanističkih regulacija u 13. i 14. stoljeću te do novih gradnji i pregradnji u 15. i 16. stoljeću kada su ostvareni najveći dosezi na području arhitekture i skulpture.

Javlja se i težnja za reprezentativnošću, čime se slavila Dubrovačka Republika, te novim stilskim i prostornim rješenjima u čemu prednjači *Knežev dvor*, prvi primjer arhitekture takozvanog mješovitog, gotičkorenesansnog stila. Isti je kasnije postao uzor za gradnju ostalih građevina, a utjecao je i na gradnju palače *Divone* i palaču *Sandalja Hranića* te svjedoči o novom stilu koji je postao prepoznatljiv za grad Dubrovnik.

Utilitarne građevine su isto tako dokaz političke moći i ustrojstva te potvrda graditeljske zrelosti kojom je zapravo grad Dubrovnik dokazao svoju samostalnost.

6. Prilozi

Slika 1. Srednjovjekovne općinske kuće u Dubrovniku – podjela na skupine i vrijeme gradnje

Slika 2. Općinske kuće zapadno od Sponze, detalj kopije vedute

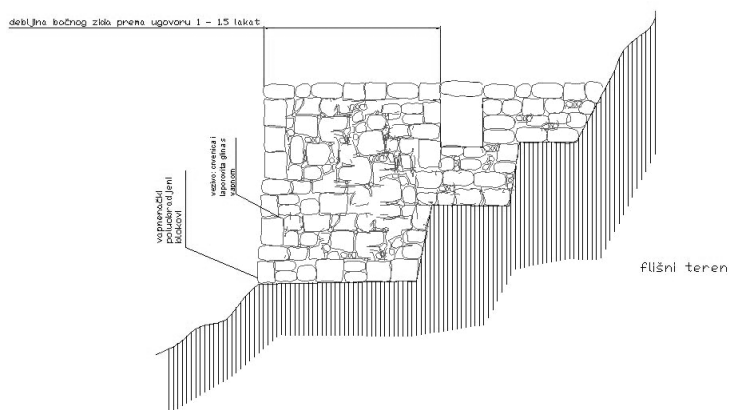
Slika 3. Shematski prikaz općinskih nekretnina u gradu, stanje polovicom 15. stoljeća

Slika 4. Probušene konzole u jednoj od kuća u ulici pod *Minčetom*

Slika 5. Premošćenje depresije u Šumetu

Slika 6. Način izrade kanala, presjek

Slika 7. Motivi radionice Andrijića

Slika 8. Onofrio di Giordano della Cava i Petar Martinov, Velika česma

Slika 9. Petar Martinov, Mala česma

Slika 10. Maskeron, detalj reljefa s Velike česme

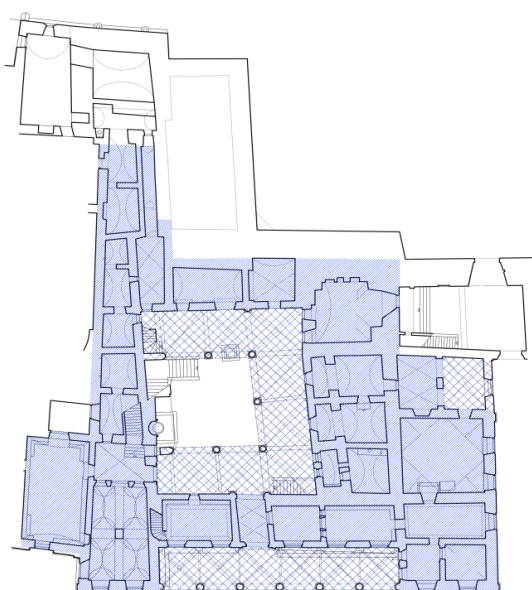
Slika 11. Beltrand Gallicus, Reljef Kristova monograma, dvorište *Divone*

Slika 12. Pod od opeke u prostoriji zapadnog krila, *riblja kost*

Slika 13. Popločenje između sjeverne fasade srednjovjekovnog Kneževog dvora i fontika pripojenog 1439. godine

Slika 14. Tloert, opseg Kneževa dvora obuhvaćen Onofrijevim projektom, plava boja označava Onofrijev projekt

Slika 15. Zazidani luk trijema u južnom krilu, kapitel trijema u južnom krilu

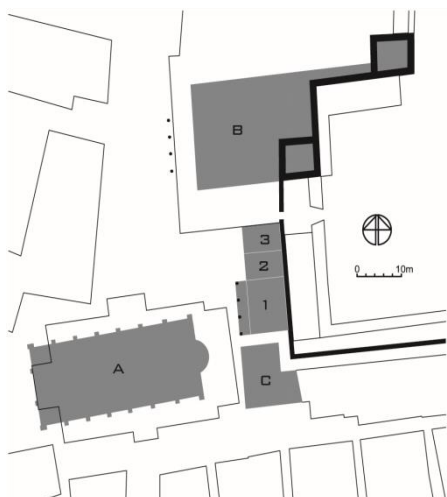
Slika 16. Motiv *putta* na kapitelu Kneževa dvora

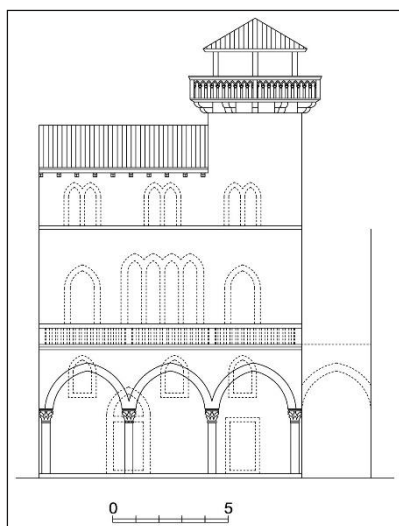
Slika 17. Petar Martinov (?), Eskulapov kapitel, Knežev dvor

Slika 18. Beltrand Gallicus, Kip sv. Vlaha, pročelje palače *Divone*

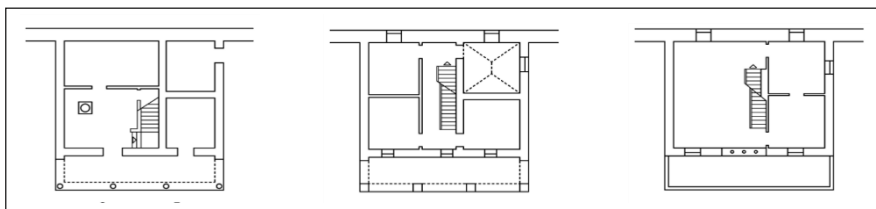
Slika 19. Građevine na prostoru između Katedrale (A), Kneževa dvora (B) i kuće lokrumskog opata (C) u vrijeme izgradnje palače Sandalja Hranića (1420/32.), 1. Palača Sandalja Hranića, 2. Kuća Kristofora de Pozza, 3. Kuća Kanonika Dominika de Ribiza

Slika 20. Prikaz mogućeg izgleda pročelja (prema GRUJIĆ, 2013., crtež: Ivan Tenšek): puna linija označava dijelove za koje su u ugovorima određene mjere, a isprekidana linija dijelove za koje su navedeni osnovni oblici

Slika 21. Kruna cisterne s grbom Sandalja Hranića

Slika 22. Prikaz tlocrtnog rasporeda prizemlja, prvog i drugog kata (prema GRUJIĆ, 2013., crtež: Ivan Tenšek)

Slika 23. Gradski zvonik, detalj zvonika; kružni brojčanik s kazaljkom mjesečevih mijena

Slika 24. Detalj uresa oklopa, glava Meduze

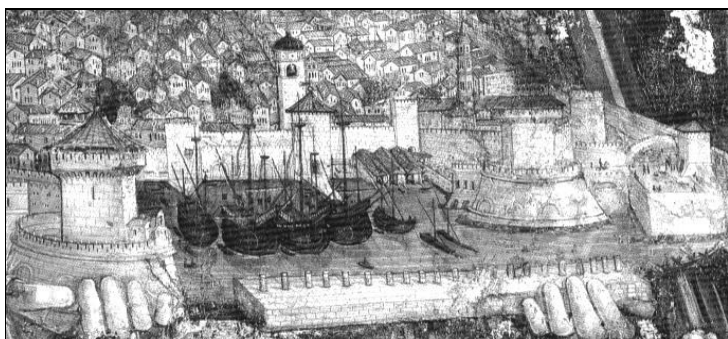
Slika 25. Kipovi *Zelenci*, Knežev dvor

Slika 26. Orlandov stup nakon obnove

Slika 27. Lazareti, Dubrovnik

Slika 28. Dubrovačka luka početkom 16. stoljeća

Slika 29. Lukobran Kaše

7. Popis reprodukcija

Slika 1. Srednjovjekovne općinske kuće u Dubrovniku – podjela na skupine i vrijeme gradnje

Slika 2. Općinske kuće zapadno od *Sponze*, detalj kopije vedute

Slika 3. Shematski prikaz općinskih nekretnina u gradu, stanje polovicom 15. stoljeća

Slika 4. Probušene konzole u jednoj od kuća u ulici pod *Minčetom*

Slika 5. Premošćenje depresije u Šumetu

Slika 6. Način izrade kanala, presjek

Slika 7. Motivi radionice Andrijića

Slika 8. Onofrio di Giordano della Cava i Petar Martinov, Velika česma

Slika 9. Petar Martinov, Mala česma

Slika 10. Maskeron, detalj reljefa s Velike česme

Slika 11. Beltrand Gallicus, Reljef Kristova monograma, dvorište *Divone*

Slika 12. Pod od opeke u prostoriji zapadnog krila, *riblja kost*

Slika 13. Popločenje između sjeverne fasade srednjovjekovnog Kneževog dvora i fontika pripojenog 1439. godine

Slika 14. Tlocrt, opseg Kneževa dvora obuhvaćen Onofrijevim projektom, plava boja označava Onofrijevi projekt

Slika 15. Zazidani luk trijema u južnom krilu, kapitel trijema u južnom krilu

Slika 16. Motiv *putta* na kapitelu Kneževa dvora

Slika 17. Petar Martinov (?), Eskulapov kapitel, Knežev dvor

Slika 18. Beltrand Gallicus, Reljef Isusova monograma, stražnji zid dvorišta palače; kip sv. Vlaha, pročelje palače *Divone*

Slika 19. Prikaz položaja palače Sandalja Hranića

Slika 20. Prikaz mogućeg izgleda pročelja Palače S. Hranića

Slika 21. Kruna cisterne s grbom Sandalja Hranića

Slika 22. Prikaz tlocrtnog rasporeda prizemlja, prvog i drugog kata

Slika 23. Gradski zvonik, detalj zvonika; kružni brojčanik s kazaljkom mjesečevih mijena

Slika 24. Detalj uresa oklopa, glava Meduze

Slika 25. Kipovi *Zelenci*, Knežev dvor

Slika 26. Orlandov stup nakon obnove

Slika 27. Lazareti, Dubrovnik

Slika 28. Dubrovačka luka početkom 16. stoljeća

Slika 29. Lukobran Kaše

8. Popis literature

1. BELAMARIĆ, JOŠKO, Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zbornik radova Dana Cvita Fiskovića II., Predrag Marković (ur.), IPU, Zagreb, 2008: 341-372
2. BERITIĆ, LUKŠA, *Dubrovački graditelj Paskoje Miličević*, Split, 1948.
3. BERITIĆ, LUKŠA, *Urbanistički razvitak Dubrovnika*, Zagreb, 1958.
4. BERITIĆ, LUKŠA, *Dubrovački vodovod*, Dubrovnik, 1963.
5. GRUJIĆ, NADA, Onofrio di Giordano della Cava i Knežev Dvor u Dubrovniku, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Predrag Marković (ur.), Zbornik Dana Cvite Fiskovića II., IPU, Zagreb, 2008: 9-32
6. GRUJIĆ, NADA; ZELIĆ, DANKO, Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, No. 48, 2010: 47-132
7. GRUJIĆ, NADA, *Kuća u gradu. Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća*, Dubrovnik, 2013.
8. FISKOVIĆ, CVITO, *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Matica Hrvatska: Zagreb, 1947.
9. FISKOVIĆ, CVITO, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, JAZU, Dubrovnik, 1955.
10. FISKOVIĆ, IGOR, *Reljef renesansnog Dubrovnika*, Matica Hrvatska: Dubrovnik, 1933.
11. FISKOVIĆ, IGOR, Dubrovački Zelenci, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Joško Belamarić (ur.), Vol. 31 (1), Split, 1991: 151-174

12. FISKOVIĆ, IGOR, Preobrazbe rječnika kamene ornamentike u Dubrovniku 16. stoljeća, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zbornik Dana Cvite Fiskovića II., Predrag Marković (ur.), IPU, Zagreb, 2008: 209-234
13. NIČETIĆ, ANTUN, Neke nove spoznaje o valobranu Kaše i Porporeli, u: *Naše More*, Srećko Krile (ur.), Sveučilište u Dubrovniku, Vol. 53 (3-4), 2006: 148-155
14. NIKŠIĆ, GORAN, Marko Andrijić u Korčuli i Hvaru, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 37 (1), Joško Belamarić (ur.), Split, 1998: 191-228
15. NIKŠIĆ, GORAN, Andrijić u Dubrovniku, u: *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zbornik Dana Cvite Fiskovića II., Predrag Marković (ur.), IPU, Zagreb, 2008: 137-148
16. PEKOVIĆ, ŽELJKO, *Dubrovnik. Nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*, Split, 1998.
17. PELC, MILAN, *Renesansa*, Zagreb, 2007.
18. PLANIĆ LONČARIĆ, MARIJA, Organizacija prostora: Urbanizam, u: *Katalog izložbe Zlatno doba Dubrovnika*, Ante Sorić (ur.) Zagreb, 1987: 286-306
19. SEFEROVIĆ, RELJA; STOJAN, MARA, Čudo vode: Prolegomena za ranorenesansni vodovod u Dubrovniku, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti i HAZU u Dubrovniku*, Vladimir Stipetić (ur.), No. 44, 2006: 95-137
20. ŠENTIJA, JOSIP (ur.), *Opća enciklopedija*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Svezak 2: C-Fob, Zagreb, 1977.
21. ZELIĆ, DANKO, Utilitas et lucrum-Općinske kuće u srednjovjekovnom Dubrovniku, u: *Umjetnost i naručitelji*, Jasenka Gudelj (ur.), Zbornik Dana Cvite Fiskovića III., IPU, Zagreb, 2010: 9-24